Володимир АРЄНЄВ

БІСОВА БУША, АБО ЗАКЛЯТИЙ СКАРБ

Повість-фантазія

ЛЕГЕНДА

Дід мій, коли ще молодим був, чи то чув від кого, чи сам бачив, що у нас за селом, на пагорбі, під явором, скарб закопано. Місцина та здавна вважалася нечистою. Там, кажуть, було колись поганське капище, навіть жертви людські приносили. Пізніше ідолів викорчували, місце освятили — та так і лишили собі. Земля глевка, родить зле. Сам я, ще малим, бачив одного разу, як там при повному місяці червонясті вогники вигравали, а дехто начебто й мару зустрічав: буцім темними ночами ходив хтось, високий, страшний.

Хоча, звичайно, як воно насправді було — один Бог відає...

Пролог

ДВІ ЗУСТРІЧІ

Самотній подорожній на шляху

мені всміхнувся,

наче кат в відпустці.

...Дивився йому услід і думав:

"Долю свою зустрів".

Але — не наздогнав.

Зустрічали вовкулака всім селом.

— Буде йому хліб, буде й сіль, — зловтішно шепотів староста, розправляючи чорні, гострі, мов кінчики батога, вуса. — Ой буде!..

Решта мисливців підтримувала черговий старостин вигук загрозливим бурмотінням, мовляв, хай тільки з’явиться, клята тварюка! Покажемо, де раки зимують! Аякже! Хай тільки!..

Чутки про вовкулака давно вже блукали селом, зазирали у тьмяні віконця, нахабно стукали у двері, і варто було необачному господареві відчинити — мерщій забиралися до хати. Лягаєш увечері, і тільки-но на вулиці вітер почне з горобиною витанцьовувать гопака — ти уже біля вікна, видивляєшся: чи, ба, не воно? А як тихо — то ще гірше, бо ж усім відомо, що вовкулак зайвого галасу не робить. Нишком прийде, нишком піде. От тільки на ранок або вівці не дорахуєшся, або собаку знайдеш із перегризеним горлом.

А два дні тому пішли дівки до річки одіж прати — і прибігли, захлинаючись від криків та переляку. Знайшли, бач, на березі напівмертвого сіроманця, от тільки ноги в нього — чоловічі! А на горлі сліди від ікол вовчих.

— Ет! — махав рукою та кривився старий травник Панасович. — Чи ви дурні, чи я сліпий! Які ж вовчі, коли вовкулачі! У вовка хіба такі зуби бувають? Ну, скажи їм, Гринько!

Гринько, колишній панський псар, тільки егекнув. І пошкутильгав додому. А коли староста його до себе покликав, так і відказав: то лише початок. Бо ж билися біля річки двоє вовкулаків, сильніший слабшого здолав, тепер, певно, сам тут полюватиме. На кого, питаєте? А хіба не все одно, даруйте, чи на худобу, чи на людей? Треба дати йому відкоша

— ото й усе. Певна річ, лячно. Та тільки, згадаєте моє слово, тижнів зо два буде ще гірше. Воно, гадаю, голодне тепер і скажене, мов чорт, котрому під хвоста свяченою водицею бризнули. Схоче мати нас за хліб і сіль, і якщо не дамо відкоша — так і буде.

— Буде! — розгнівано буркотів староста. — Буде клятому і хліб, буде й сіль!

Готувалися давати відкоша усією громадою, чи не вперше за багато років. Стара мельничиха Оксана Михайлівна навіть змусила чоловіка згаяти день і відвезти її до куми в Нижні Погребці: кума трохи підвідьмачувала, тож погадала й порадила, коли слід чекати на бісове поріддя. Ще й уточнила, де саме може з’явитися вовкулак.

Гринька напередодні теж бачили то в коваля, то в церкві, то біля річки, де знайдено було тіло нелюда; потім півночі з Панасовичем радився про щось...

А тепер, коли обрані старостою ч оловіки вичікували в засідці в тому місці, де старезний гай якраз підступав до річки, загальне піднесення трохи того... вщухло, так би мовити. На занепад високого лицарського духу впливало геть усе: і очманілі від такої розкішної вечері комарі, й надто вже загрозлива тиша, і думки про решту чоловіків, котрі — щасливчики! — залишилися по хатах, щоб було кому в разі чого захистити жінок і дітей.

Словом, коли страшна хвостата тінь вибігла з хащі й посунула просто на мисливців, розгубились усі. Заклякнувши, дивилися на масивну вовчу постать, на величезні, мов копита коня-ваговоза, лапи... В очі нелюда, що світилися медовим полиском, поглянути ніхто й не наважився.

Тварюка вже ледь не впритул підбігла до лощинки, де позавмирали сільчаки, аж раптом стала й задерла догори морду.

"Здогадався, — подумав староста. — Зараз внюхає нас, і..."

Про хліб із сіллю, ясна річ, уже не йшлося — тут би власне життя врятувать!

Під монотонне дзижчання комарів вовк повернув голову й подивився просто на мисливців. Мовчки задер верхню губу, показуючи довгі, мов душогубські ножаки, ікла.

"Стрибне, — промайнуло в старостиній голові. — І нам кінець".

Сіроманець дійсно стрибнув — але вбік, і водночас із тим стрибком просто над вухом старости пролунав постріл, гучний і несподіваний. Постріл цей, здається, пішов у небо, але даремно не пропав: сільчаки немов прокинулись од остовпіння і похапалися за рушниці й вила.

— Нумо, хлопці!

— Он він побіг, клятий!

— Стріляй, куме, стріляй! Втече!

Вовкулак справді втікав, і жодна з куль не влучила в нього.

Жодна? Так, крім однієї, першої, — яку випустив зі своєї рушниці Гринько. Уже потім він пояснив, що на справжнього перевертня треба лити кулі срібні, бажано ще й освятити; тому він і пустив на те із запасів своїх, "на чорний день" відкладених, кілька срібних монет — а що робити, як треба для загальної справи?

Поранений вовкулак утікав берегом, лишаючи по собі чіткий слід: прим’яту траву та бризки крові. Двох вояків послали за собаками, аби певніше було, а решта подалася навперейми; згодом, уже з собаками,

вийшли по сліду на шлях, що тягнувся від самого Києва на північ. Зволожений кров’ю пил недвозначно натякав: отуди! поспішайте!!

— Як гадаєш, куме, втече?

— Ха! Далеко не втече! Гринько свою справу знає!

Це ж підтвердив і нічний подорожній — він стояв край шляху і, здається, навіть чекав на мисливців. Привітався як належить, перепитав:

— Чи не на вовка полюєте?

— На вовкулака! — гукнули йому. — А ти що за один та звідки прямуєш? Може, ти і є той вовкулак, га? Ану перехрестись!

Посміхнувшись, незнайомець перехрестився. Потім вказав на шлях, де висихала, загуснувши, бісова кров:

— Ваш, бачу, поранений. А на мені ані подряпини. ...Бачив я вашого лихоманця, панове, бачив. Просто шляхом біг мов скажений; мене помітив, але тільки вбік відскочив — і далі помчав. Тепер, певно, зарічуся вночі мандрувати — після таких зустрічей...

— А чом зараз мандруєш і куди?

— До Києва, у мене двоюрідна сестра завтра заміж виходить. Он у скриньці несу подарунок.

— Ну, як наше село минатимеш, перекажи Остапу Ковальчукові, що все гаразд, ідемо по сліду. Не забудеш?

— Не забуду, панове.

...Побігли далі.

Незнайомець постояв, дивлячись, як вони щезають за поворотом, відтак повернувся і заглибився в хащі. Трохи згодом повернувся; руки його були зволожені, а на чоботах підсихали крапельки крові та кілька сірих шерстинок. За плечима похитувалася скринька з подарунком, а темний плащ тріпотів на вітрі зламаними крильми.

* * *

Наступного дня. Той самий шлях, але набагато ближче до Києва.

— Дядьку! Дя-я-ядьку! Подайте на хлібчика!.. Подорожній здригається, обертається — і замурзане хлопча несподівано завмирає пташкою, що вгледіла змію. Бо ніколи ще не бачило у людей такого погляду. Різне випадало бачити Миколці за своє коротке життя: шляхом, що розрізає їхнє село навпіл, часто люди ходять — то до Києва чи до підкиївських монастирів, то назад. І очі в них різні бувають: злі, добрі, втомлені, порожні. Але — не такі! Так, здається, дивився б сам Боженько, намалюй його талановитий до божевілля іконописець.

Подорожній розглядає Миколку, стомлено стинає плечима — і ворушиться зламаними крилами плащ за його спиною. Цей жест чомусь обнадіює хлопчика, і він за звичкою продовжує тонесенько, жалісно скиглити:

— Дядьку! Дя-ядь! Подайте...

І очима вказує на скриньку за спиною у перехожого, мовляв, і так видно, що грошенята у вас водяться. Чого ж, справді? На богоугодне діло... У нас он мамцю хвороба забрала того літа, хазяйство на одній бабусі тримається, а батька ми з колиски не бачили, козаком, кажуть, був.

А ви ж, дядьку, знаєте, які нині часи.

То й дали б на хлібчика, їй-богу, замість стовбичити стовпом соляним, про якого нам старий Григорій любить вечорами повідати, — про того, що був спершу людиною, а потім завинив перед Господом і став стовпом.

Дайте, дядьку!

— А що, малий, чи далеко до Межигірки? Еге, оце інша справа! Якщо розпитує, значить...

— Та ні, не дуже. Майже поруч. Он як дзвони битимуть, то навіть почуєте. — А сам очима так і косує на скриньку, що замість торби хитро прив’язана ременями до дядькової спини! Знатна скринька, у таких лише коштовності й переносити, туди навіть каптан, був би він новенький і золотом розшитий, покласти — святотатство. Та й безглуздо, бо ж, окрім розшитого золотом каптана, туди нічого й не влізе. Скринька — розміром із кицьку Мурку сусідську, коли вона от-от кошенят привести має.

...І — жива! Тобто, здається, що жива, — боки у скриньки виблискують, наче в бабки барвистої. Тільки крила та лапи хтось цій бабці повідривав.

— До ночі дійду?

Про що це він? А, так, про Межигірку.

— Дійдете! Навіть раніше, десь під обід.

Ой, про обід не варто було — он як одразу в животі забуркотіло. І Марійка, молодша сестричка, зовсім розрюмсалася. Схоже, перелякалася-таки "живої" скриньки.

Миколка нахилився заспокоїти малу, а коли знов подивився на шлях, подорожнього вже не було.

"А шкода, що не кобзар, — недоречно спало на думку. — А то б напросився в учні — усе краще, ніж тут за гусаками ходити.

Або до козаків піду, обов’язково, як виросту, піду до козаків!"

Гуси, між іншим, забрели аж он куди, тепер зганяти їх...

І раптом спало на думку: може, й добре, що не дав перехожий навіть мідяка. А вже поготів, подумав Миколка, не взяв би він і монети з тієї скриньки, навіть золотої б — не взяв.

Якщо там узагалі — гроші.

Розділ перший

РОЗТОПТАНИЙ ЖУПАН

Ой, танцюю до нестями,

перейшовши за межу!

Чи до Бога повертаюсь,

чи від дідька я біжу.

А чи з Долею останню

чарку п’ю.

Чи Кістлявій чоботами

пику б’ю.

Ой, танцюю, розсипаю гопака!

Пом’яніте ж добрим словом козака!

...Зламаний, лежить

дороговказ.

Ой, танцюю!..

"... прінят єсі на вєка".

Літо стояло у скиртах, скошене, висушене, ламке. Літо майже скінчилося. Воно вже сочилося осінню, все частіше поступаючись їй парою-трійкою жовтавих листків. Незабаром усі віддасть, жбурне спадкоємиці в обличчя, немов колоду краплених карт. Незабаром, незабаром...

Але сьогодні був один із тих днів, куди осені немає ходу. Останній, прощальний банкет літа — у самому розпалі. Сонце, теплий вітерець, щебетання пташок — гуляй досхочу!

І гуляли! Так гуляли, що аж гуло — у самому Києві, певно, було чути. Та чи можна ж інакше: такий козак у монастир іде — тут гріх не провести побратима в останню путь-доріженьку. Та і йому, старому Андрію Ярчуку, знаменитому характернику й просто доброму товаришеві, гріх зі світом не попрощатися. Тим паче у монастир іде — там зайві гріхи ні до чого, і тих, що за вік його довгий блохами обсіли, вистачить з лихвою.

Тож усе облаштували за козацьким звичаєм, як здавна заведено. Музик найняли кращих із кращих, що вміли гарно душу роз’ятрити своїми смичками та бубнами; вози з горілкою та всіляким харчем скрипіли колесами по шляху вже добрих десять днів, — і впродовж усього цього часу гуляння не припинялося ні на мить. Андрій, убравшись у найрозкішнішу одіж, щедро сипав червінцями на всі боки (музик і харч, природно, також він найняв), танцював і співав пісень, пригощаючи кожного зустрічного, який лише виявляв бажання вшанувати старого козака...

Січові товариші, що його супроводжували, лише з розумінням кивали та підкручували вуса: "Знана справа! Така людина зі світом білим прощається! Скільки всього бачено-перебачено, скільки голів татарських та ляських порубано, скільки життів козацьких врятовано! Оце так життя було в козака!.. Оце так життя... було... Ну, воно й не дивно, що тепер вирішив у монастир податися. Як-не-як — характерник. Час і про Бога згадати на старості..."

— Тату, а як це — характерник?

— Це, синку, козак такий, що може різні чудасії виробляти. Захоче — вовком обернеться, захоче — очі людині відведе. Кажуть, вони в шинок приходять і так роблять, аби, не плативши, і горілки випити, і здачу ще від шинкаря отримати.

— А в тебе одне на умі! Тільки про випивку й думаєш, старий бовдуре! Ти, синку, не слухай його. Характерник — він у козаків насамперед замість лікаря. За що й пошана йому, і повага. Але, звичайно, в поході може різне творити. Бувало, заберуться козаки в татарську землю, а на них іде військо нехристів. То вони спішаться, коней до гурту зженуть, навкруг списи повтикають — от їдуть татари і бачать ліс. Так і проїжджають повз.

— Ну ти, Оксано, й спритна на вигадки. По-твоєму, у татар зовсім голів на плечах немає? А про поранених це ти слушно завважила...

— Тату, а чому он той дядько плаче?

— Та звідки ж мені знати?

— Це Гнат Голий, — мугика поряд сивовусий дідуган. Як і всі межигірські, він вийшов провести в останню путь козака (а заодно — пригоститися даровим продуктом та горілочкою). — Андрій Гната виходив, коли той, вважай, однією ногою в могилі стояв.

— А-а... — У натовпі зітхнули, дивлячись на дебелого козарлюгу, що їхав, прямий, як той стовп, зі скам’янілим обличчям, — і лише на щоках його проступали дві вологі ниточки-доріжки. Здалеку й не побачиш, якщо навмисне не приглядатися.

Не приглядалися. Коли козак іде в монастир, треба веселитися, а не сльози лити. Але Гнатові — можна.

Голий їде перед возами, відразу ж за Андрієм, конем не керує, а тільки смутно дивиться у спину свого рятівника. Наче запам’ятати намагається — навіки, до самої могили, звідки одного разу вже був врятований Ярчуком.

Немовби відчувши на собі цей погляд, Андрій обертається.

— Не журися, Гнате!

І посміхається — наче сонячним промінням обдає з голови до ніг!

Неможливо не посміхнутися у відповідь. Які там сльози?!..

А він уже знову дивиться перед себе, невисокий, кремезний, засмаглий. Майорять під вітром рукава-розпори блакитного жупана, колишеться сріблясta китиця на заломленій шапці зі смушковою околицею, хвилями йдуть пишні сині шаровари, глузуючи, виблискують на сонці начищені гостроносі чоботи. І на диво до лиця все це багатство Андрієві, який завжди зневажав надмірну розкіш, навіть на гулянки одягався непримітно та й узагалі не любив привертати до себе увагу. Чим, між іншим, і вирізнявся, бо серед козаків скромність та непримітність були незвичними. Однак характерник він і є характерник, та й люд на Січ приходить різний.

І не сказати, щоб зовсім відлюдькуватим був Ярчук, товариством не гордував, кожен міг йому душу відкрити; от він свою — нікому. Хіба що Богові тепер ввірить її; багато доведеться розповідати, але ж і часу в них достатньо — і в Господа, і в Андрія.

— Матусю, а що у монастирі козакові робити?

— Те, що і звичайним людям. Богові молитися за спасіння душ грішних, ченцям допомагати по господарству.

— Ет, Оксано, таке скажеш! У звичайний монастир козака хіба б пустили?! Лише в наш, Межигірський. І знаєш чому?

— Я знаю, тату, я! Минулого року ми з Іваськом на ставку рибалили й бачили, як вози козацькі у монастир рибу везли, сіль, ще всяку всячину. От за це!

— Правильно, синку. Наш монастир, кажуть, за козацький кошт зведено, і лицарство сюди завжди дарунки надсилає. От і приймають вони старих козаків до себе, тому й Ярчука взяли. Виходить, угодний він Богові, хоча й багато за життя наробив… різного…

Ідуть посполиті слідом за возами, призволяються угощенням, дивуються, позираючи на характерника. А той немов і не чує їх, і не бачить — їде собі та їде; шлях звивається під копитами коня роздавленою зміюкою, але Андрій на те не зважає, знає, що в кінці одне: брама дерев’яна, за якою — інше життя.

Він же простує зараз крізь життя своє колишнє, і встають обабіч дороги химерами колишні знайомі, яких ніхто, крім Ярчука, не бачить, яких і на світі цьому немає давно. Для інших немає, для нього — ось вони, простягни руку — доторкнешся! Андрій не простягає, лише пильно вдивляється в обличчя минулого (так, як втупився йому зараз у спину Гнат Голий), вдивляється, киває, тримає посмішку й поставу.

Наздоганяють воза, котрий тягнуть два брилоподібних воли, схожі на ропух. На возі, у застеленій соломою колисці, лежать немовлята-глечики, які везе на торг господар. Глечики... А Ярчукові раптом примарилося, що це не глечики, а голови, ним за довге життя порубані, погойдуються на соломі, підморгують злими очима: "Рубав ти нас, старий дурню, та не дорубав! Ось ми, живі, цілісінькі — що з нами станеться?!"

І зітхають посполиті, коли, осадивши коня, сплигує старий характерник на шлях, вихоплює з піхов шаблю і, скочивши на воза, у друзки б’є гончарове творіння. Січе гострим лезом, топче чобітьми; на губах — мертвенна посмішка.

— Гуляє! — розходиться хвилями шепіт. — Наостанок гуляє, із життям прощається, з долею танцює гопака — бач, як воно буває...

Музики, наче чекали саме цього, ушкварили ще сильніше, молодечий мотив на подив швидко втрапляє у такт — і тепер здається: Андрій танцює на возі, на черепках та соломі...

Ні, вже не танцює, отямився, сховав шаблю у піхви, підійшов до господаря, заплатив за понівечений товар. Гончар тільки рукою махнув і пішов пригоститися в’яленою рибкою, аби вшанувати старого Ярчука; хтось йому вже чарку оковитої підніс, гроші за глечики повернуто — чого побиватися?

— Татку, а чому дядько Андрій посміхається?

— Радісно йому, синку.

— А чого ж він тоді так посміхається?

...Глечики, побиті на черепки, вже не кривляються й не прикидаються головами. І Ярчук дивиться на них, а бачить життя, своє і чужі.

І посміхається. Звичай такий: ідеш у монастир — веселися.

Наостанок.

Піднявши черепок, розглядає його — і, посоромившись, обережно кладе на солому. В засмаглій Андрієвій долоні черепок так само недоречний, як і збита на льоту пташка мала. Як — здалося Ярчукові — і коштовний одяг, у який він вирядився.

"Що я тобі, життя, — блазнюк, чи що?!"

Музикам:

— А ну, хлопці!.. Ушкварте нашої!

І скинувши золотом вишитий жупан, жбурляє на землю, просто в пилюку: от тобі, життя, мій даруночок наостанок!

Ой, танцюю до нестями,

перейшовши за межу!..

Та як пішов витинати, тільки руки та ноги миготять!

— Рви підошви, Андрію! Дай лиха закаблукам!

— Та вже дам, панове!

Народ розступився, вивільнюючи місце для танцюриста, дехто й сам підтупцьовує, підсвистує. А Ярчук вистукує чобітьми, наче має намір втоптати коштовний жупан (висе не блакитний, куди там!..) у сиру землю-матінку.

Ой, танцюю, розсипаю гопака!..

Витанцьовуючи, він обводить натовп зважнілим поглядом.

"Сьогодні ви славословите мене і піднімаєте чарки на мою честь. Чи згадає про мене хоча б один із вас завтра? А післязавтра? Тиждень по тому? Місяць? Рік?

І правильно.

Нема чого про мене, старого дурня, згадувати. Шкода, Гнат цього не розуміє. Шкода..."

А люди сміються, підморгують йому, вдоволено пригощаються смакотою...

І лише двоє без посмішок поглядають на танцюючого Ярчука. Гнат замислено куйовдить гриву свого коня, не зводячи очей зі старого

характерника. Та іноді побіжно кидає оком на одного чоловіка у натовпі... Чоловік цей, непримітний і сумирний на вигляд, просто дивиться, дивиться і вичікує. Коли ж, мовляв, нарешті нагуляєшся ти, козаче? І навіщо вся ця кумедія: глечики побив, жупан он топчеш... добрий, між іншим, жупан, його продай — кількох би дітей голодних нагодував — а ти топчеш... Гаразд, рви чобітьми, твоє право. Що, припинив, притомився, старий? То піди, відпочинь — тебе вже заждалися майбутні нові брати. Попрощайся зі старими — і до брами. А на мене не зважай. Я зачекаю — і зайду до тебе пізніше, коли не такий зайнятий будеш.

Неодмінно зайду.

* * *

...вклонився на всі чотири сторони, вибачення у громади попросив, обнявся з кожним, плеснув по плечу Гната ("Не журися, козаче!").

Підійшов до височенних стулок, постукав. Звук вийшов глухий, ніби мрець із домовини на волю проситься.

— Хто такий? — запитали по той бік.

— Запорожець Андрій Ярчук!

— Задля чого?

— Спасатися!

Після тривалої паузи щось упало за воротьми, хтось зойкнув і тихо зашипів від болю; нарешті відчинили. Чернець, скособочившись і намагаючись не ступати на праву, щойно забиту ногу, жестом запросив Андрія зайти.

"Спасатися!.."

Коли брама зачинилася в нього за спиною, Ярчук зняв черес — пояс із червінцями — і вручив ченцеві. Раніше в цьому поясі Андрій носив набої з кулями та порохом — а тепер набив його монетами, аж шви тріщали. Такий звичай; однаково тепер Андрієві черес не знадобиться.

Чернець, шкутильгаючи, повів козака через яблуневий сад до старого шпиталю, де Андрій мав провести перші дні, допоки сповідується та очиститься. Шпиталь було збудовано на кошт січовиків і призначено насамперед для поранених і скалічених запорожців, яких відсилали сюди поновити здоров’я.

Утім, якраз зараз він був майже порожній. Андрієві виділили невеличку кімнатку, де він нарешті отримав змогу побути на самоті. Скинувши дорогі шати й перевдягнувшись у принесену з собою в торбі повсякденну одіж, Ярчук примостився на ліжку й запалив люльку.

— Гей! — кашлянули за стіною — й одразу ж гепнули чимось важкеньким, не інакше як ковальським молотом. — Чи є хто живий?

Найменше Андрієві хотілося зараз когось бачити, і він промовчав.

Молот знову приклався до стіни:

— Та не мовчи, я ж знаю, що ти там. Ну не налаштований на балачки, то і біс з тобою. Тільки тютюнцем поділися, а то зовсім кепсько мені без нього, кляті ж ченці забороняють — кажуть, шкідливо. Ну, ти чув, аби козакові та добрий тютюнець зашкодив?!

Довелося йти у гості, пригощати хворого. "Ще стіну мені розвалить своєю довбнею, тоді взагалі не матиму спокою", — вирішив Андрій.

Сусіда по шпиталю звали Степан Корж.

Він лежав у ліжку, груди йому було перев’язано, до бинтів жадібно присмоктались руді плями крові. Ще не старий, із могутнім тілом (найбільше вражали кулаки, справді схожі на два молоти), Корж одначе доживав останні дні. А можливо, й години. Людина необізнана цього б не помітила, та Андрій за своє довге життя навчився розпізнавати присутність смерті навіть тоді, коли Кістлява воліла лишатися невпізнаною якомога довше.

— Пальнули, сучі діти, — важко видихнув Степан, вказуючи на груди. — І влучили ж!

Хто і чому в нього стріляв, Корж не розповів, а Андрій не перепитував. Замість цього відсипав пораненому тютюнцю — Корж видобув з-під подушки люльку і тут-таки запалив.

— Ой, гарно! — сказав, затягнувшись. — А то ці лікарі, щоб їм!..

Перехопивши спохмурнілий Ярчуків погляд, Степан похитав головою:

— То я так, вирвалося. Певна річ, вони люди добрі, нема за що їх лаяти. Та ж сам бачиш, мені вже не жити. От і дозволили б наостанок душу відвести... — Він зайшовся кашлем і довго стукав себе у груди кулаком, кривлячись від болю й осатаніло закусивши люльку. — Отакої! — кинув відчайдушно. — ...як воно буває...

Відхекавшись, запитав:

— А що, це тебе проводжали?

— Мене.

— І що там, на волі?

— Життя, — коротко відповів Андрій.

Розмова не клеїлася, та й не хотілося Ярчукові зараз розмовляти. Степан відчув це, подякував за тютюнець і запрошував заходити, "якщо раптом чого треба буде".

На тому й розсталися; Андрій повернувся до себе в кімнату, сяк-так розклав речі, одіж заховав у скриню, що стояла біля ліжка, а шаблю поклав зверху, на кришку. Ліг, стулив повіки — і наче в безодню чорну провалився. Крізь сон, щоправда, інколи чулося шалене бухикання Коржа, але потім урвалося й воно.

І лише вночі Степан, певно, викуривши весь тютюнець, прийшов за новою порцією. Втім, цього разу стукав він у двері — й набагато стриманіше, наче здогадався, що Ярчука дратує його надмірне панібратство.

— Заходь, — кинув Андрій, запалюючи свічку.

А коли звів очі, побачив, що у гості до нього навідався аж ніяк не Корж. На порозі стояв колишній споглядальник з натовпу — саме той, що не їв, не пив, не веселився, лише спостерігав.

— Гарно станцював, — сказав гість, причиняючи двері. — І пожив гарно. А тепер...

Розділ другий

НА РІВНИНІ ПЕРЕДСМЕРТЯ

"Знаєш, мерзну я щоночі", —

стиха свічечка шепоче.

Я б зігрів тебе, рідненька, —

та спалю аж до основи!..

Свічка вже майже догоріла, але Андрій найменше переймався зараз тим, що їм бракуватиме світла. Ніч видалася місячна, через вікно в кімнатку пробивалися бліді промені "чаклунського сонечка", тож свічку можна було й не запалювати. Ярчук змалечку вночі бачив добре, та й гість його, певно, не почувався ніяково у напівтемряві.

Не роздивлятися Андрія він прийшов, цей гість. За боргом явився.

— ...Ось тоді я про тебе й згадав. "Кому ще, як не йому, під силу з цим впоратися", — подумав я.

Гість підводить голову і з легкою посмішкою чекає, поки Андрій перепитає.

"І не чекай, мовчатиму! Сам усе розповіси, якщо вже заявився".

— Є у мене потреба одна. Ось, бачиш, яка скринька гарна. — Він киває туди, де на скрині великій, з Андрієвими речами, стоїть маленька, гостем сюди принесена. Стоїть, виблискує коштовними боками, до розмови прислухається.

— Так от, хочу, аби ти заховав її. Зарив у землю, закляв, як ти це вмієш робити, та й навік забув про те місце. ...Утім, можеш не забувати — то вже на твій розсуд.

— Не боїшся, що повернуся й відкопаю?

— Вистачить твого слова. А ти мені вже дав його — тоді, сім років тому. Тож не боюся.

І здається Ярчукові: крізь щілини у дверях просочується у кімнатку час — вповзає оманливо незграбною, повільною потворою і зирить з усіх кутків.

Здригається вогник свічки: холодно! Відсмикує від вікна гілля стара яблуня: холодно!

Мерзлякувато стенає плечима Андрій: холодно! Ой, холодно!..

* * *

"...тоді, сім років тому".

— ...холодно! Ой, матінко, як же ж холодно! Хол-л-лодно...

Ярчук витер піт з лоба й у відчаї закусив вуса. За вікнами п’яно й тужливо вила завірюха. І відгукувалися на цей стогін два жіночих голоси, старий і молодий... утім, ні, уже два старих. Горе інколи за годину робить таке, на що зазвичай потрібні роки.

Молодий козак, що у лихоманці скорчився на ліжку перед Ярчуком, стогнав, хапаючи ротом повітря. Сторонньому він видався б рибою, викинутою на кригу, — та не було в кімнаті сторонніх. Були ж тут троє: поранений козак, спітнілий (топили сильно, навмисне для хворого) Ярчук і Кістлява.

"А може, — втомлено подумав Андрій, — дві Кістляві".

Йому поранений теж нагадував рибу — яка зірвалася з гачка і йде на дно. Андрій ловив її, кляту, з останніх сил простягав до неї долоні, слова й душу свою характерницьку, — та розумів: дарма.

Іншим разом він би відступився, побажав нещасному "Царства небесного" і розвів би руками: ну не вдалося, що ж, буває всяке. Іншим разом... Але сьогодні він не міг дозволити Кістлявій розгулятися. Так уже сталося...

Власне, як так сталося, що вони з усього села вибрали саме цю хату, Ярчук не розумів досі. Були скраю дві хати, нічим не гірші за цю — але ж козаки пройшли повз них! Певно, далася взнаки гарячка бою. Точніше, той лихоманковий стан, коли нарешті (дякувати Господу, надто пізно, аби перелякатися й загинути!) приходить усвідомлення, що ти був на волосинку від смерті.

Смерть прийшла, як завжди, з-за річки. Зима нині видалася щедра, з глибоким снігом і майже без ожеледиці. "Татарська зима". Саме в такі орда приїздила за ясиром: по-перше, тому що переправлятися через вкриті кригою річки було набагато легше, по-друге, тому що селяни переховувалися по хуторах та селах і менш за все чекали нападу, а навіть якби й чекали — чи могли дізнатися точно, звідки прийде біда? На кордонах, звичайно, стояли козацькі застави, але в татар була своя тактика. За дві-чотири милі від кордону, за яким закінчувалися їхні володіння, орда розділялася на три частини: приблизно третина від загальної кількості утворювала "крила" обабіч "ядра", — і так вони сунули на українські землі. Їхали без відпочинку добу, а то й довше, зупиняючись, лише щоб нагодувати коней; отак, забравшись углиб православних земель, вони раптово повертали назад, знову розділившись: "ядро" поступово відступало, а "крила" вирушали грабувати найближчі села. Захопивши здобич, вони поверталися до "ядра", де їх змінювали нові воїни, з тих, хто відпочив; таким чином вони швидко набирали ясир (себто невільників) та й іншої здобичі чимало.

Козаків, які в’їжджали в розорене село, зустрічало лише мертве попелище та кілька свиней, що спромоглися втекти від татар (їх не брали, вважали "нечистими", а тому зганяли в один якийсь хлів і спалювали).

Якщо ж козаки наздоганяли орду, то зазвичай татари вислизали з оточення, не приймаючи бою. Крукам, які незмінно супроводжували військо, вони, певно, здавалися розсипаним горохом: стрімголов, розділившись на дрібні загони, розбігалися хто куди. Піймати їх, як правило, було неможливо.

...Цього разу — наздогнали; звичайно, не всіх, лише один із загонів, — але наздогнали! Коли бій, закипівши червонястим снігом і передсмертними зойками, відгорів, виявилося, що убито чотирьох козаків і шістьох поранено. Втім, рани п’ятьох були не такими вже небезпечними, а от молодий Гнат Голий, який лише місяць як приєднався до січового товариства, постраждав серйозно. Один із татар розрубав йому ліву гомілку і, здається, зачепив легені. У степу точно визначити, наскільки важко поранено хлопця, Андрій не міг. Та й у будь-якому разі лікувати Гната слід було в теплій хаті, а не на морозі.

Нашвидкуруч спорудивши ноші для пораненого, козаки вирушили до села, яке тільки-но врятували від знищення. І от там, оминувши дві крайні хати, зайшли до третьої...

— Холодно! — шепоче поранений на смерть козак. — Ой, матінко, як же ж холодно, матінко!..

Ярчук гірко всміхається: якби ти знав, синку, що мати твоя, разом із сестрою твоєю, в сусідній кімнаті зараз сидять! Якби знав!..

Добре, що не знаєш.

Вистачить і того, що помреш ти в них на руках, укоротивши їм життя — кожній років на десять.

У Гната дійсно поранені легені. Тож Кістлява от-от має заявитися. Якщо, звичайно...

Ярчук озирнувся на щільно причинені двері: він наказав своїм товаришам, аби ні в якому разі нікого, навіть матір із сестрою, сюди не пускали — поки сам не покличе.

Що ж, ніхто не заважатиме!

"Я витягну тебе, синку! Чи принаймні — спробую".

Гнат лежав на підлозі, біля печі, на ліжку з ковдр. Ярчук примостився поряд, поклав йому долоні на лоба та груди, підстелив собі під бік згорнену свитку, аби зручніше було. Заплющив очі, видихнув...

Тут теж падав сніг — тільки чорний. І небо світилося фіолетовим, і зорі на ньому проступали хворобливою висипкою. Такою бачив Ярчук-характерник Рівнину передсмертя. Він знав, що напевно в неї — тисяча ликів, для кожного свій. Але яка, Боже ж мій, різниця?..

Шлях тягнувся за небосхил. На шляху стояли двоє: Андрій і Гнат. Гнат — далеко попереду, майже біля самісінького небокраю. Андрій пішов навздогін, відчуваючи, що рухатися з кожним кроком стає дедалі важче. Наче хтось, хто сидів у ньому, пручався.

Або ж намагався видертися назовні.

Та все ж незабаром Ярчук наблизився до Гната настільки, що міг бачити: той не просто чекає на нього — Гнат бореться із чимось, що вже проступає крізь туманні контури його тіла.

І це щось явно перемагає.

"Кістлява", — збагнув Андрій.

Як і Рівнину передсмертя, саму смерть Ярчук уявляв по-своєму, розуміючи, що насправді вона зовсім не така: і виглядає інакше, і здібності в неї інші. Однак за його уявленнями смерть (чи, як він її називав, Кістлява) жила в кожній людині, міцно з’єднана з душею свого власника і майбутнього раба. Тож виходило, що кожна людина носить у собі власну смерть — і коли настає час, Кістлява просто відокремлюється від душі. І йде. А душа, не прив’язана більше до тіла, також іде — цим ось шляхом, за небокрай.

Ярчук неодноразово бував тут, бачив, і як відділяється від людини її смерть, і як душа, не обтяжена плоттю, вирушає за небосхил. Лише за небокраєм не бував жодного разу — і ніколи не вдавалося Андрієві, якщо вже Кістлява покидала тіло, загнати її назад.

І ще він знав, що довго тут залишатися не можна. Рівнина передсмертя тільки на перший погляд здавалася незаселеною.

Гнат застогнав і похитнувся. Андрій хотів крикнути йому, аби тримався, аби почекав, поки він прийде на допомогу… — не зміг. Те, що сиділо в ньому самому, немовби прокинулося від сусідства з чужою смертю й тепер забилося пташкою, що потрапила в сильце.

Здійснюючи над собою неймовірне зусилля, Ярчук підняв руки й притис до грудей, туди, де в людини серце. Тут, на Рівнині передсмертя, він не відчув під пальцями нічого — та це й не дивно, адже його серце зараз не билося. Ті, хто потрапляє сюди, вже не потребують такої дрібниці.

Кістлява Ярчука рвалася назовні, Гнатова — наполовину вибралася. Тепер із тіла Голого на рівні пояса стирчав другий тулуб. Він складався з людських кісток, причому розташованих досить недбало, тож голова чомусь виявилася вдавленою у плечі, а одна рука — коротша за іншу. Але навіть такий, тулуб жваво ворушився, вибираючись із Гнатового тіла. Чомусь ця картина нагадала Андрієві бачене ним колись у

дитинстві: метелик "павине око" розірвав оболонку кокона й виповз, розправляючи крила.

"Ще трохи, і я, як той метелик..."

Він глянув униз — і побачив біля черева дві кістляві руки, що немовби махали йому: "Привіт, господарю".

— А щоб вас, сучі діти!

Ярчук спробував схопити руки власної Смерті, та де там — пальці проходили наскрізь!

Він з гіркотою подумав, що все це до біса схоже на сни. Сни снилися йому нечасто, але завжди, коли напередодні він кого-небудь "витягував". І завжди — одні й ті самі: чорний сніг, фіолетові зірки, шлях. І він, розпадаючись на сотні уламків, намагається зібрати себе, та лише ще більше...

"Добре, що це не сон. Виходить, час настав. Тож більше не снитимуться ці дурнуваті сни".

Він подивився на виднокрай, зараз напрочуд близький: кілька кроків — і ти вже по той бік... Здалося, що звідти, з-за краю, лине мукання корів, гавкіт собак, галас півня, який зранку зірвав собі горло... Там — дім.

"І матір..."

Він три чверті життя не бачив матері — як пішов з дому, так і... Спершу соромно було, потім якось загоїлось, завіялося. Та й вона напевно вже...

Вірив, що неодмінно зустрі неться з нею за небокраєм. Певно, настав час.

І тут йому дали добрячого стусана, аж у вухах задзвеніло!

— Ти куди зібрався?! Ану стій!

Андрій обернувся, ще не знаючи, що відповість (та й, власне, кому доведеться відповідати). За спиною в Ярчука стояв невисокий чоловік у драному плащі з каптуром. Плащ чомусь першої миті нагадав Андрієві зламані крила; тут, на Рівнині, він готовий був до зустрічі з будь-ким, не лише з крилатою людиною.

Утім, із крильми чи без, рухався цей дідько напрочуд швидко. Один стукіт серця тому (ну і що, що воно тут не б’ється?!) незнайомець стояв позаду Ярчука, а тепер уже подолав відстань між собою й Гнатом, і смачно, навіть, здається, із задоволенням, лупцював Голого по щоках. Ну просто розгнівана дівчина-рибчина, котру милий-любий кидає напризволяще!

Сміх та й годі!

І Андрій, не втримавшись, розреготався, хапаючись однією рукою за живіт, а пальцем іншої вказуючи на Гната з незнайомцем! От же ж кумедія!

Ті, як за наказом, припинили й вирячилися на нього.

А потім незнайомець у плащі-крилах смикнув плечем і сказав:

— Досить, погуляли, хлопці. Тепер повертаймося.

І дав Гнатові штовхана під зад. Гнат зник.

Незнайомець наблизився до Андрія.

"Я сам", — хотів сказати Андрій, але не встиг. Відчув на сідниці удар важкенького чобота й розпластався на підлозі, встеленій ковдрами.

— Ніколи не чув, аби лікували ляпасами та підсрачниками, — зізнався він незнайомцеві приблизно годину по тому, коли, трохи оговтавшись, сьорбав з глечика гаряче молоко.

— А я й не лікував вас, — без натяку на усмішку відповів чоловік у плащі. — Я ваші душі назад заганяв. Тут по-іншому — ніяк.

* * *

Ніхто в селі не знав, звідки він узявся і куди прямує. Ярчук потім навмисне розпитав усіх, не полінувався зазирнути до кожної хати. Тільки руками розводили та поспішали перевести розмову на інше. Дійсно, яка тобі, козаче, різниця, хто він, твій рятівник? Рогів, хвоста, ратиць не помітив? От і добре. Не душу ж, зрештою, ти йому заклав. Чого ж турбуєшся?

Ярчук, погоджуючись, кивав ("Ясна річ, не душу! Таке скажете, панове!..") і йшов далі, до наступної хати. А в пам’яті проступало, як проступає з-під березневого снігу ще взимку захований душогубами мрець: ніч, хата, прощальна розмова з незнайомцем. Чомусь він одразу ж, як "душі назад загнав", зібрався йти далі. "Як мені тобі віддячити?" — запитав тоді Андрій. Незнайомець лише смикнув плечем: "Потім якось розрахуємось". "Коли буде потрібно... слово даю — зроблю!"

Він пішов у ніч — казав, дуже поспішає. І прийшов, як з’ясувалося після розпитувань, також уночі — постукав у хату Богдана Гребенника, попросився переночувати. Вдень допоміг по господарству й уже збирався далі вирушати, коли дізнався якимось чином про пораненого Гната в сусідній хаті.

"І все?" — зазирав у вічі оповідачам Андрій. "І все", — відверталися ті.

...Ні, чому ж — вони розуміли, що звичайні люди не з’являються під вечір і не йдуть просто в ніч. Звичайні люди, якщо вже так, і двох майже мертвих козаків не оживляють. Вам, пане, чого більше хочеться — життя чи правди?

Йому хотілося перекинутися вовкулаком і завити на місяць. Ярчук був характерником, вважай, чаклуном, тільки козацьким. Він знав, чого не знали звичайні люди, і відчував те, чого решті відчути не дано. Він здогадувався, що ця зустріч для нього не остання.

Найголовніша — іще попереду.

* * *

— Тож просто віднести, закляти й закопати? — перепитав Андрій.

— Віднести, закляти й закопати, — підтвердив незнайомець у плащі з каптуром. — Та хіба я казав: "просто"?

Розділ третій

ПО ТОЙ БІК РАЙДУГИ

Темна райдуга — туга.

Темне сонце — не пече.

І лякається пугач, ти ж бо — щез.

Через літа по льоду,

плюнь собі через плече.

Смерть з життям колись знайдуть,

та ти — щез!

Свіча таки догоріла. Вони сиділи в напівтемряві; людина в плащі розповідала, Андрій мовчки слухав.

Потім, коли все потрібне було сказано, гість підвівся, побажав Ярчукові успіху й вийшов. Андрій подумав: якщо зараз визирнути за двері, в довгому коридорі нікого не побачиш.

Він не став визирати. Мав важливіші справи.

"Збирайся і їдь звідси прямо зараз. Кінь чекає біля колодязя, що на перепутті".

Власне, речей у Андрія було небагато. Більшу частину він збирався залишити. За найгіршими припущеннями, мандрівка туди й назад не повинна забрати багато часу, а по тому він повернеться у монастир. Якщо, звичайно, виживе.

Найбільшого клопоту завдавала скринька.

"— Ні в якому разі не замотуй її, вона повинна весь час залишатися на світлі. Особливо — вдень. ...Не розумієш. Уяви собі квітку, яка випадково виросла у дровнику. Чи довго вона проіснує, чи розквітне як слід? Із цією скринькою — щось подібне. Її не можна нічим накривати, класти у мішок чи ховати на возі з сіном. ...Коли зариватимеш, тоді — інша справа, тоді це не матиме значення".

Ярчук злобно зиркнув на тягар, який йому нав’язали. "І як мені накажеш тебе носити?"

Утім, поряд, на ліжку, лежали ремені, за допомогою яких незнайомець ніс скриньку за своєю спиною. Упряж. У яку Андрій ось-ось мав упрягтися.

Він приладнав ремені до себе, трохи підтягнув в одному місці, послабив в іншому. Пройшовся кімнатою, пригинаючись, аби не зачепити головою низьку стелю.

Пристойно. Кілька днинок перетерпіти можна. Зрештою, низька стеля, коли він сюди повернеться, дошкулятиме йому значно більше й довше.

Перш ніж вирушити, Андрій зняв із себе скриньку й упряж і пішов до сусіда, попрощатися. Мовляв, нехай перекаже ченцям: справи невідкладні покликали в путь, але незабаром повернуся, тож ви не турбуйтеся і не сердьтеся на старого дурня.

* * *

"...і не сердьтеся".

Про дурня все ж таки не написав. І так, подумав, безглуздо виходить, начебто я ж убив, а тепер втікаю.

Степан Корж, Андріїв сусід, лежав поруч, у ліжку — мертвий; втупився скрижанілим поглядом у стелю. Певно, помер ще до приходу людини зі скринькою, тому й не чути було, поки розмовляли, його кашлю.

Ярчук закрив Степанові очі й перехрестився. Потім повернувся в свою кімнату — залишив на ліжку записку, приладнав за спиною

скриньку, а на поясі — шаблю, закинув на плече дорожню торбу й ступив до шпитального коридора.

* * *

Кінь і справді чекав біля колодязя. Дощ — теж.

"— Не турбуйся. На той час, коли ти прийдеш, дощ уже почнеться. Він буде короткочасним. А потім..."

Збіг обставин, сказав собі Андрій. Чи просто людина в плащі добре вміє передбачати наближення негоди. Он був у них один козак, Кирило Гусак, йому ляхи ногу прострелили, — відтоді, як на дощ збиралося, він за годину-другу знав: рана нити починала. Певно, з людиною в плащі щось схоже відбувається.

Подумав і вилаяв себе: кого обманюєш, старий дурню?!

Та і яка, Боже мій, різниця, звідки володар скриньки знав, що почнеться дощ? Знав собі й знав. Нехай начепить це знання на держак замість бунчука й мандрує з ним шляхами. Ярчукові що до того?

Більше його турбував кінь, якого цей дощепередбачувач призначив Андрієві для подорожі. Ще здалеку йому здалося, що той схожий на Орлика, але Андрій не повірив, звичайно ж. Орлика мусив забрати з собою Гнат, вони так домовилися. І Голий нізащо не продав би і не віддав будь-кому коня свого рятівника.

От тільки володар скриньки — не будь-хто, здогадався Андрій. І Гнат уже зустрічався з ним, із цим чоловіком у плащі.

Словом, коли Ярчук підійшов ближче й побачив, що перед ним дійсно Орлик, він майже не здивувався. Хіба що насторожило: кінь, засідланий, загнузданий, із двома пістолями в сідельних чохлах, із

рушницею, до сідла ж притороченою, сумирно чекав біля колодязя — і ніхто не полестився на Орлика, і сам він залишався весь цей час на місці. Раніше нікого, крім господаря, він не слухався, кінь норовливий, зухвалий. Чи, може, володар скриньки щойно привів його сюди й тепер переховується десь у кущах, чекає, поки Андрій?..

"— Дощ незабаром скінчиться. Тоді сідай на коня і рушай у напрямку райдуги.

Не дивуйся. Це особливий дощ і особлива райдуга. Сліпий дощ буває не лише при сонці, але й при повному місяці. І райдуга — не лише вдень, але й уночі. Темна райдуга. Тобі — на той її бік".

Раптом Андрія охопило давно забуте щемливе відчуття захоплення — іскристого, некерованого. Він наче помолодшав, омитий цим сліпим місячним дощиком. Він знову стояв на перепутті, всі шляхи були відкриті, поряд переступав з ноги на ногу Орлик, висіла на поясі вірна шабля — чого ще треба козакові?! Небезпек? От їх уже точно найближчими днями матиме вдосталь!

Він подивився у небеса — дощ уже вщухав. І — дійсно! — там кішкою мокрою, скаженою вигинала хребет темна райдуга. Один її кінець щезав десь за верхівками густого лісу, другий неподалік від колодязя впирався у лисий пагорб, що стирчав тут, наче останній зуб у роті стариганя.

"— Поспішай, райдуга довго не протримається! Як побачиш, жени щодуху до місця, де вона входить у землю".

— Ну, Орлику-братику! Не підведи!

Кінь, форкнувши, помчав до пагорба. Нешироκою, добре втоптаною стежиною вони буквально злетіли нагору; гілляччя кущів, що густо вкривало цей бік пагорба, пазурило Орликові боки й шаровари Андрія.

Приїхали. Стали, аби відхекатися.

Зовсім поруч тягнулася до неба райдуга. Її могутній кістяк переливався всіма відтінками чорного і щезав десь у високості. Ярчукові примарилося: лезо райдуги стиха, майже на самісінькій межі чутності, співає гнітючий гімн ночі. Ночі і тим силам, що в темряві прагнуть перебратися у цей світ з того боку.

Десь у кущах, нижче по схилу, важко зітхнули і завовтузилися. Зляканий дрімлюга розітнув навпіл повітря над Ярчуковою головою і майнув у високість, наткнувся на райдугу, пронизливо зойкнув — квір-рр-р!!.. — щез. У кущах шурхотіло, хтось продирався крізь нетрі на верхівку пагорба.

"— Зауваж, що за скринькою полюватимуть. Не казатиму хто. Скажу лише, що тобі краще б ніколи з ними не зустрічатися. Якщо помітиш щось підозріле, тікай. Не приймай виклику, як би тобі не кортіло проявити свою звитяжність.

Мені треба, аби ти дістався до місця цілим і неушкодженим. І зі скринькою. Поклянися, що чинитимеш саме так, як я хочу.

— Клянуся. Іменем матері своєї клянуся!

— Приймаю твою клятву. Пам’ятай про неї, козаче".

Він злегка торкнувся Орликових боків закаблуками (остроги ніколи не надягав!), спрямовуючи його туди, де райдуга входила у землю.

І вони в’їхали.

У землю.

* * *

Ніколи раніше Ярчукові не доводилося потрапляти у Вирій цим шляхом. Та, зізнатися, він і у Вирії бував не так часто, як вважали ті, чиє знайомство з характерниками обмежувалося батьківськими казками на печі. Нема чого живій людині зайвий раз сунутися у світ нечисті! — це Андрій збагнув із перших же уроків свого наставника, старого сліпого характерника з дивним прізвиськом Світайло.

Світ наш, пояснював Світайло, влаштований так: ми живемо у Яві; коли ж настає час помирати (себто з миром далі вирушати), втрапляє людина на Господній шлях, що знаходиться посеред Рівнини передсмертя. А звідти — вже як вийде. Більшість іде за виднокрай, тільки-но Кістлява залишає їхню душу. Але люди ж різні бувають, синку.

І доля в них теж — різна.

От візьмемо тих-таки чародіїв-чаклунів, бабок-шептух та інший люд відовський. Чому "відовський"? Та тому, що відають більше за звичайну людину. Але і розплата за те чекає тяжка, не залежно, між іншим, від того, добро чи зло творили вони в Яві, — бо йшли вони супротив Христової віри, яка ось уже кілька століть володарює на наших землях. Ні, синку, я зараз не про шкоду чи користь православ’я кажу — та й чи мені про такі матерії судити?! Я про те, що відуни всілякі (та от хоча б ми з тобою), навіть якщо добро людям роблять, усе ж таки проти Господа йдуть, порушують Христом заповідане. Так, принаймні, мені один чернець пояснював... сильно ми тоді засперечалися з ним... ну та нехай. Головне те, що після смерті своєї, якщо людина міцно була до Яви прив’язана, про-Яв-лялася тут яскраво, значно, — важко їй до Господа йти, немає їй дороги на шлях Господній, доводиться свою прокладати, в інших просторах.

Будь-що може з такою душею статися. Може вона застряти в Наві, тому місці, де знаходиться Рівнина передсмертя. Бо Нав — це і є світ

померлих наших предків. Застрявши там, наче мала трісочка на дні швидкої гірської річки, між камінням, — змінюється душа. Сутність її внутрішня починає виповзати назовні, змішуючись з уламками Кістлявої, яка у такої людини ніби руйнується і не відходить повністю. І поєднавшись, зрісшись по-новому, утворюють Кістлява і душа, вважай, якесь інше створіння. Різним воно може бути — і задатки у нього різні проявляються. Хтось усе життя на річці провів — той водяником стає; хтось у лісі чи в полі, у горах чи при господарстві кращі свої роки, при хаті просидів... — так і перетворюються на мавок, чугайстрів, шишиг, кікімор... Багато їх, синку, душ загублених. Шлях у них складний, дорога для них до Господа темна і терниста. Бо потрапляють вони з Нави у Вирій, що знаходиться наче поряд із Яв’ю, але немовби під нею.

Тісно переплелися Яв із Вирієм, тільки Нав у них замість тонкої перемички. Але нечисть, душі ці невпокоєні, здатні легко пробиратись між Вирієм і Яв’ю, а приманюють їх сюди непевні спогади і бажання, яким не дано збутися. Наче діти малі, тягнуть вони руки, помисли до нас, у Яв, та даремно — не доступні нечисті ані радість кохання, ані тепло людське. Бо все це — доля живих, а нечисть уже померла, віджила. І, хоча й проЯвляється — лише на шкоду собі та іншим. Озлоблюючись, нав’є коїть малі та великі біди тим, кого звинувачує у власних горестях, — людям.

Зустрінешся з нечистю — будь обережним. Не думай, що якщо були колись людьми, то людьми й залишились. Нечисть — вони тварюки небезпечні, злотворні. Доки не згинуть — чи від хреста святого, чи від кола осикового, чи ще з якоїсь причини, — залишаються найлютішими ворогами людськими.

Тільки не переплутай їх із нелюдями — то створіння живі, просто не люди, ані зовнішністю своєю, ані норовом. Із нелюдями можна й подружитися. Наприклад, домовиками інколи стають невпокоєні душі, а інколи — нелюді, часто мудрі та незлостиві.

Не те — нечисть. Зовні можуть скидатися на людину, та лише зовні.

"Що ж робити, аби не стати таким?" — запитав тоді в Світайла Андрій. Марилося вже йому, молодому характернику, своє безрадісне посмертя у вигляді якого-небудь вихору, що часто зустрічається на степових шляхах; як кидатимуть у нього добрі люди ножі та відхрещуватимуться, а він, скажений, втративши останні крихти розуму, підминатиме під себе людину за людиною, ламаючи кістки й випиваючи кров...

Зітхнув Світайло, всміхнувся лагідно, заспокійливо.

Треба завжди пам’ятати, хто ти є, синку. І йти на Господній шлях із легкістю в серці, без злоби, без остраху. І ще — подбати про те, аби неодмінно виконати всі потрібні при похованні відунські обряди.

Але я зараз про інше. Яв і Вирій пов’язані між собою, і не лише після лихої смерті можна потрапити звідси туди. Я вже розказував тобі про Джерела Сили, місця, де земля-матінка одружується з небом. Вони, Джерела, бувають Золоті та Срібні. Одними потрапиш у Вирій, іншими повернешся у Яв, треба тільки знати, коли "пірнати".

Існують й інші шляхи. Один такий відкривається на кінці темної райдуги. Про неї я тобі багато не розповідатиму, не час іще. Скажу тільки, що немає страшнішої і небезпечнішої дороги у Вирій, бо, проходячи через Джерело, завжди знаєш, де опинишся. Не те — з райдугою; вона мінлива і злотворна, з нею не жартуй — сама кого хочеш пережартує. Коли поталанить тобі уздріти її та дістатися до місця, де входить вона у землю, не поспішай — бо ніколи не передбачиш, куди занесе тебе нелегка.

* * *

Відтоді, як повчав його Світайло, збігло чимало років. Не раз доводилося Андрію бувати у Вирії, тричі бачив він темну райдугу — але ніколи не скористався нею.

Він приблизно знав, де основні Золоті Джерела, через які можна було повернутися в Яв, тож міг би, напевно, знайти до них путь, аби проЯвитися в потрібному місці.

Та от тільки, що це за місце, Ярчук не знав.

"— Перейди у Вирій. Від'їдь подалі звідти, де опинишся, — доки не стемніє. Тоді влаштовуйся на ночівлю і... от, візьми. Це не звичайне дзеркальце. Подихай на нього, поверхня запітніє, на ній проступлять слова. Керуйся тими вказівками, а коли виконаєш, знову подихай — і рушай далі. І чини так, допоки не доберешся до місця. Це — аби хоч трохи полегшити тобі мандрівку".

"Аякже, полегшити!" — Андрій хмикнув і озирнувся довкола.

Він стояв на дні величезного яру, такої собі жертовної чаші природи. Схили багровіли неправдоподібно яскравими смугами-патьоками. Ярчук знав, що це не кров: кров — вона не така, тьмяніша і... живіша, чи що.

Дійсно, коли під'їхали ближче, Андрій побачив, що багряні смуги — не що інше, як кущики трави, незвичайної і за кольором, і за формою, — та все ж таки трави. Орлик потягнувся до неї мордою, принюхався, але не зірвав ані листочка.

Андрій тим часом запримітив уже стежку, якою можна було вибратися звідси. Вечоріло — тут, у Вирії, зміна дня й ночі відбувалася інакше. Зазвичай, якщо в Яві був день, тут панувала ніч — і навпаки. Але залежно від пори року бували не дуже значні розходження. Там, звідки приїхав Ярчук, починало світати.

"— ...доки не стемніє".

Що ж, виходить, треба їхати якомога швидше. А потім уже він відпочине, вони з Орликом відпочинуть.

— Дядьку! Дядечку, рідненький! Де це ми?!

Навіть якби Орлик раптом (Вирій усе-таки!) навчився розмовляти, сумнівно, що він робив би це тонким хлопчачим голоском. Ярчук обернувся: так і є! От же ж нечиста сила! Ані продихнути од бісових створінь — щойно сюди прибув, а вже з’явилися!

Точніше, з’явився. Потерча було одне, і вже це здавалося дивним: зазвичай ці духи згублених дітей ходили по двоє-троє, якимсь надприродним чуттям відшукуючи собі подібних і гуртуючись у зграйки. А тут — одиначок.

Може, новий, нещодавно померлий?

— Дядечку, не мовчіть! Прошу, дядечку!

"Що ж йому сказати?!" — розмірковував Андрій.

Малий не здогадається-бо, що з ним сталося. Вмираючи, такі, як цей, ще занадто сильно тримаються за життя — і тому потрапляють у Вирій, а не йдуть Господнім шляхом за небокрай. Тепер йому тинятися тут, іноді провалюючись у Яв, страхати там людей... Вічний переляк, образа, нерозуміння того, що сталося.

"— Краще б тобі ніколи з ними не зустрічатися. Помітиш щось підозріле — тікай".

Жодного разу за життя Ярчук не образив дитину, завжди був лагідний із малечею. Утім, не так уже часто стикався він із дітьми, переважно мав справу з чоловіками та зрідка — з молодицями.

Та хай там як. Він поклявся.

— Ану побережися, малий!

В очах хлопчика застиг гіркий смуток — Андрій сплюнув, наче зжував чималий жмут полину.

— Геть від коня! Він у мене небезпечний, копитом як вдарить!..

Сказав — і соромно стало, хоч крізь землю провалюйся!.. та вже й провалився.

Але клятва!

— Дядьку... Орлик... він же добрий, який же він небезпечний?

Ось тобі, Андрію, і потерча!

— Ти звідки знаєш, що коня Орликом звуть?

— Так то ж я з ним біля колодязя чекав, доки ви прийдете! — заторохкотів хлопець. — Тільки я на пагорбі ховався, мені наказали на очі вам не показуватися. Той дядько, що раніше зі скринькою проходив через наше село, а потім без... ну, той, котрий мене попросив коня постерегти — ось, бачте, і червінця дав, справжнього! — то наказав, аби я на очі вам ні-ні! Я і не думав. А ви — р-раз і просто на мене як поскачете. А я... А потім ви на пагорб — і щезли. А я туди — і раптом наче хтось мені по обличчю павутинням провів. І я осьдечки опинився.

Він шмигонув носом:

— Дядьку, а де ми?

— А тобі куди треба?

— Мені б назад, додому. — Він назвав село, що стояло неподалік від Межигірки, через нього Андрій проїздив разом із братчиками на шляху до монастиря.

— То я тебе довезу. Сідай. Як хоч тебе звати?

— Миколка.

— Миколка... Краще б, Миколко, був ти потерчам, їй-богу!

— Що? — не зрозумів хлопчик.

— Та нічого. Не слухай старого дурня, а краще пильнуй за дорогою та навсебіч оглядайся. І домовимося — усі запитання потім. Згода?

— Згода! ...Дядьку, а все ж таки, де ми?

Розділ четвертий

СМЕРТЕЛЬНИЙ БРАТ

Від вовка до людини — тільки крок,

і наче трунок в жилах — біль і кров,

замішані на кручому мовчанні.

Той крук злетить у вирій — назавжди,

а ти сьорбнеш біди, немов води,

і серце розіб’єш, як тую чарку.

— Невже справжнісінький Вирій? — укотре перепитав Миколка.

Андрій кивнув і порадів, що за довге життя так і не оселився на якомусь хуторці і не завів дітей. І пошкодував, що все-таки розповів хлопчику про "де ми". Миколка зустрів незвичайну новину з піднесенням небувалим. Тепер від нього не було рятунку: дзиґою крутився в сідлі, зойкав-ойкав і торохтів без упину. Андрій спробував залякати тим, що, мовляв, покине його тут одного. Подіяло — цілих п’ять хвилин Миколка мовчав.

За цей час вони здолали схил і піднялися на край "чаші", яка несподівано виявилася великою і глибокою. І стежка, якою вирішив вибиратися нагору Ярчук, теж була не такою зручною та прямою, як здалося на перший погляд. Копита Орлика провалювалися на начебто щільній, утоптаній поверхні. Зрештою Андрій спішився й повів коня за вуздечку, а в сідлі лишився Миколка, який замовкав лише для того, аби перевести подих чи подивитися на чергову дивовижу Вирію.

А їх, треба зізнатися, вистачало. Узяти хоча б "чашу". Кущики багряної трави начебто не повинні пересуватися (трава все ж таки!) — аж ні, варто відвернутися — і ось уже там, де раніше темніла випалена земля, тепер переливаються усіма відтінками полум’я цілі зарості багряниці цієї вирієвої!

Поки їхали нагору, там, де небокрай сходився з краєм "чаші", зрідка з’являлися то обриси чиїхось крил, то химерні звірячі і людські голови, то просто різнобарвні спалахи. Але все це виглядало несерйозно якось, наче ряджені Чорт та Смерть у вертепі. Миколка відчув це своїм дитячим чуттям і аніскільки не лякався (більше його страхали погрози Ярчука). Андрій же кілька разів клав хрести на цей бісівський непотріб і навіть прочитав "Отче наш", та дарма; тоді просто перестав зважати, стурбований більше майбутньою мандрівкою.

Хлопчик значно ускладнив її, і без того нелегку. Зізнатися, Ярчук не був упевнений, що зможе до закінчення своєї місії повернути Миколку додому — чи взагалі у Яв. Усе залежало від вказівок дзеркальця, яке вручив володар скриньки.

— Дядьку Андрію, а що, весь Вирій такий... пустирний?..

Дійсно, пустир не пустир, але й не звичний краєвид. Позаду чорно-багряною пащею зітхає "чаша", а навколо, куди не глянь, пролягла понура місцина — ні степ, ні ліс, а щось середнє. Наче понавтикані тут і там, корчилися, тягнулися до похмурого неба низькі сосни з ламаними стовбурами. Земля, здавалося, виштовхувала їх, не бажала приймати в себе, поїти своїми життєдайними соками... а може, це соснам було неприємно споживати те, що давала тутешня земля?..

Добре хоч власників бачених з "чаші" крил і голів зараз поблизу не помітно.

— А куди ми їдемо, дядьку Андрію? Ви ж дорогу знаєте, так?

Ярчук лише неуважно кивнув. Він уже здогадався: якщо не відповідати на Миколчині запитання, той втрачає цікавість і переймається чимось іншим.

...А дороги все не видно! Одні сосни ці проклятущі, тут їх побільшало, вся земля всипана голками, Орлик іде, голки під копитом соваються, шурхотять, наче змії!

І — важке передчуття близької біди.

— Дядьку Андрію, то мені здається, чи вони дійсно ворушаться?!

* * *

Бувають такі ліси, що замість життя смерть у своїх нетрях вирощують. Тільки сунься туди — і кісточок потім не знайдуть.

Нечисть, казав Світайло, вона різна буває. Яка вихором обернеться, яка водяником, а яка й озером. Чи садком. Тут не вгадаєш, синку...

Голки під Орликовими підковами звивалися, наче малесенькі гадючки. На вигляд такі безневинні, потішні навіть. Кінь не одразу відчув їхнє ворушіння, але хвоїнки уперто намагалися видертися по ногах якомога вище — і деяким це вдавалося. Там вони міцно обвивалися-впліталися між ворсинками, але, всупереч Андрієвим недобрим передчуттям, не поспішали присмоктуватися п’явками і пити кров. Що, втім, Орлика мало заспокоїло. Відчувши на своїй шкірі чужинців, він спершу намагався обмахуватися хвостом, пишним і довгим, якому заздрила добра половина усіх козацьких коней. Однак це опахало не зарадило Орликові — надмірно жваві хвоїнки чіплялися за довгого хвоста і вирушали у подорож по шкірі.

...Власне, все це Андрій збагнув лише потім, коли нарешті заспокоїв переляканого коня. Вичісувати його зараз не було сенсу, оскільки навкруги, куди не кинь оком, височів сосновий ліс — лишалося тільки якнайшвидше вибратися звідси. Орлик, переживши з Ярчуком чимало страшніших пригод, мовчки терпів страждання і ніс вершників у обраному Андрієм напрямку — на захід. Та, зізнатися, і особливих страждань він не відчував, більше незручність і переляк від незвичної пригоди: хвоїнки, піднявшись і надійно влаштувавшись на ворсинках, завмерли, наче чекали чогось.

"Тільки б вітру не було", — думав Андрій, дивлячись на ламані, наче крила хворобливого курчати, гілки сосен над головою. Йому аж ніяк не хотілося пригріти в своєму волоссі курінь-другий голок. Миколка теж нашорошено поглядав угору, навіть наслинив пальця і виставив перед собою, перевіряючи, звідки може дмухнути біда.

Наче у відповідь на їхні неприємні очікування, сосни хитнулися. Звук, що народився при цьому, мало нагадував звичайний лісовий шурхіт — скоріше напівстогін-напівзітхання велетня.

— Їхати-и! — долинуло згори. — Так! Та-ак! Летіти! Мчати! З місця на місце! Швидше! Ще швидше!

Андрій зробив коліньми ледь помітний порух, Орлик зупинився. Відомо ж бо: чого від тебе нечисть найбільше хоче, того їй ніколи не давай. Окрім остаточної загибелі (нечистєвої, не своєї!), після якої відстраждала душа зможе нарешті піти до Господа; от тільки рідко хто з нечисті собі таке просить.

— Шви-и-идше! — вмовляючи, простогнав ліс. — Швидше б!..

Миколка озирнувся на Андрія. Той усміхнувся:

— Не бійся.

А що тут скажеш хлопцю? Що ліс-неліс, виявляється, хоче бути іншим — та не може? Довго пояснювати, та й не треба воно малому.

"Тепер ясно, що хрускотіло під Орликовими копитами, поки ми лісом їхали".

Добре, Миколка в інший бік дивився — не бачив білих півкуль черепів, які проступали крізь хвойну ковдру.

* * *

Дерева оточили щільним частоколом: ні верхи проїхати, ні пішому протиснутися між стовбурів. Ліс-нечисть усе-таки вмів трохи

пересуватися. Недостатньо, аби відчути себе вітром чи швидконогим хортом, але задосить, аби затримати неуважних гостей.

— Поговоримо? — тихо запропонував йому Ярчук, злазячи з коня.

— Про що? — презирливо дихнуло згори.

— Про життя.

Тиша.

Раптом, так само непомітно для ока, дерева в одному місці посунулися, пропускаючи до подорожніх чоловічка. Себто це тільки спершу, та й то здалеку, та й то горілкою вчастувавшись, можна було прийняти істоту за чоловічка. Складений був нечисть із колоди та гілок, вкритих тими ж таки хвоїнками. Він спритно скакав на однісінькій нозі з шістьма різнорозмірними пальцями, допомагаючи собі руками: коротшою розмахував у повітрі, а довшою зрідка спирався на землю. Листя папороті зухвало, на зразок своєрідних "оселедців", звішувалося у нечистя з маківки, а метелик, який сидів точнісінько над сучком-"носом", широко розкинув крила з великим оком на кожному, що були у "чоловічка" замість очей справжніх.

Рука Андрія сама собою смикнулася покласти животворний хрест, але останньої миті козак опам’ятався і стримався. А от Миколка з переляку голосно гикнув.

Нечисть незграбно вклонився; метелик стулив крила і знову розправив.

— Фітаю, — сказав дідусь-деревинка. — Не ляхайтесь. Але так пуде легше росмофляти — нам і вам. От. — І очікувально вирячився на Андрія очима з метеликових крил.

— Ти навіщо... — Ярчук ледь не додав "бісова сила", але, знову ж таки, пересилив себе, — ...ти навіщо моєму коню в хвіст голки понатикав? А тепер і нас затримати збираєшся? Хіба ми тебе чимось образили?

Нечисть скреготнув; метелик злетів і двічі прокружляв над його головою, відтак сів на своє місце біля носа-сучка.

— Ті, хто мене опразиф, — он де. — Він довшою рукою тицьнув у напрямку черепів.

— Тоді — чому? — не здавався Андрій. Подумки він уже уявляв себе в компанії інших подорожніх.

— Літати хочу, — заявив дідусь-деревинка із безпосередністю трирічного дитяти. — А не мошу.

— Так і я ж не можу, — покривив душею Ярчук. — І тим паче не можу зробити так, аби ти злетів.

Нечисть зітхнув, хитнувшись від почуттів, що переповнювали його:

— Коли кхінь, швідко-швідко... о-о! Майше летиш!

— Але ти — не тільки хвоя. Сосни, трава, тварини лісові — також ти, правильно? Всіх я на коня не посаджу, і навіть на плечах у мене ви не поміститесь... ти не помістишся. То чого ж ти хочеш?

— Рухаття! Рухаття, так! — Чим більше нечисть хвилювався, тим недоладніше він розмовляв. — Піти! Досить! Не хочу! Не хочу — терево! Хочу — рухаття!

— Але як я можу допомогти тобі?

— Тумай, тумай! Ніч є — тумай. Франці — поможи . Чи... — Він знову вказав на черепи.

Метелик злетів з його "обличчя" — і тієї ж миті чоловічок розвалився на шмаття.

— А щоб тебе!.. — спересердя вилаявся Андрій. — Злазь, синку, з коня, — сказав він Миколці. — Привал.

* * *

Хвоя з Орлика осипалася сама; рештки Андрій ретельно вичистив, аби хоч чимось зайнятися. Він знав, звичайно ж, що Вирій — не найнебезпечніше місце, але все-таки розраховував на більшу приязнь фортуни. І от — зав’яз по вуха, хоч вовком вий!

— А може, втечемо? — пошепки запропонував Миколка. Хлопчик сидів біля невеличкого вогнища, яке вони розпалили з сухих гілок, знайдених на галявинці-тюрмі. Холодно не було, але Андрій вирішив, що без вогню не ночуватиме — так би мовити, наперекір лісу-нечистю.

— Куди втечемо, синку? Я ж навіть не знаю, де межі нашого гостинного господаря. Та й між стовбурів не пролізеш.

— Але ж ви здаватися не збираєтесь?

— Ясна річ!

"Якби тільки, синку, від цього щось залежало..."

Аби відволікти хлопчика від безрадісних роздумів, Андрій узявся розпитувати його про дім і про те, як Миколка опинився в Межигірці.

Щоб харчів добути, охоче пояснив той. Відомо ж, коли козак у монастир іде, частунку вистачає на всіх, хто проводжає. А Миколці з Марійкою та бабусею багато й не треба. От як проходили ви, дядьку Андрію, через наше село, я і вирушив за обозом. Дорогу знаю, назад би повернувся до вечора. І все було б добре, якби не той дядько зі скринькою. Пообіцяв червінця справжнісінького, а зробити треба — дрібницю. Вас дочекатися та за коником вашим подивитися. Забрався я, виходить, на верхівку пагорба...

— Зачекай-но, — насторожився Андрій. — На яку-таку верхівку? Ти ж на схилі був, майже посередині. Я, коли піднявся, чув, як ти в кущах шарудів!

— В яких кущах, дядьку?! — аж образився хлопчик. — Я за валуном ховався, що на верхівці пагорба. До чого тут кущі?

— Виходить, здалося мені, — повільно вимовив Андрій, відходячи від багаття і знову підступаючи до Орлика. Не хотів, аби Миколка бачив тієї миті його обличчя: боявся, що не переборе себе.

"— Помітиш щось підозріле — тікай".

Отже, — якщо в кущах не ховався сам власник скриньки — за ним усе-таки стежили. І не виключено, що саме зараз ідуть назирці. А він тут шаровари біля вогнища протирає, аби йому пусто було, і вогнищу цьому, і лісу-нечистю, і...

— Дядьку? — тихесенько покликав Миколка. — Га, дядьку? Тут, здається, від нашого хазяїна гонець прийшов.

— Який ще гонець? — роздратовано перепитав Андрій, обертаючись.

І майже відразу побачив біля вогнища вовка.

Звір був дебелий, статечний, такий вівчарці шию вмить перекусить. Очі світилися хижо, по-чаклунському; шерсть на грудях злегка присмалена, в усьому ж іншому звір не мав недоліків.

За винятком того, що був тут.

— Добривечір, панове, — сказав вовк хрипким голосом покійного Степана Коржа. — Я того... за тютюнець прийшов подякувати. Не заважатиму?

* * *

Степан був від народження перевертнем, вовкулаком. Чого анітрохи не соромився, хіба що попервах, коли не вмів керувати своїми смертельно небезпечними (для нього ж таки!) властивостями. Тож уперше Коржа ледь не вбили ще в дитинстві; однак за дивною примхою долі побите вовченя, на якого привселюдно перетворився учень кобзаря, не змогли наздогнати — надто захопилися побиттям самого кобзаря. Котрий теж був вовкулаком.

Це дуже зручно, багато з наших ідуть в кобзарі, пояснював Степан біля вогню враженим Андрію і Миколці. Кобзар усе життя в дорозі, ніде надовго не затримується, всіма шанований, а труднощі подорожні — так вовкулакові з ними легше змиритися. І небезпека менша, ніж якщо увесь час серед людей живеш.

Хоча, звичайно, не всім кобзарство до вподоби. У Степана після того випадку назавжди відпала охота до цього ремесла; блукав країною, доки не пристав до козаків.

— А підстрелили за що? — спитав Андрій.

— Так... вовком перекинувся: поспішав дуже, а коня не було... Ну і відшукалися якісь мужички вправні, вцілили, іроди. Від них-то я втік —

але не від кулі, куля у мені міцно засіла. Дістався якось до монастиря, людську личину накинув, у шпиталь попросився... — де і помер. Людиною. А вовком ось, сюди втрапив, у Вирій.

— І що далі?

— Гарне запитання. Відповіді не знаю, брехати не буду, але дещо чував від Мирона... ну, того кобзаря, про якого я вам розповів. У вовкулаків є свої, особливі легенди, про них більшість людей і не здогадуються. Душ у нас цілих дві в одному тілі. А чого ж, у кішки, кажуть, їх аж дев’ять — так їм легше. А в нас, якщо одну вб’ють, друга, ясна річ, залишатися в Яві не може — ми ж не коти. Але і до Господа потрапити не можемо...

— Ти віриш у Бога?

— А чого ж? — скоса зиркнув на Андрія вовкулак. — Я, до твого відома, народився від жінки, а не від собаки, і не бісове я поріддя, як багато хто про нас, вовкулаків, думає. Грішив, так — але хто ж не грішив?! А зла ніколи не творив задля втіхи чи від нудьги, до мерзоти різної схильності не маю. У Господа ж вірую.

— Але в Святому Писанні про вовкулаків хіба сказано?

— Святе Писання живі люди писали, — визвірився Степан. — Хоч і апостоли. Та давай не будемо про це. От краще скажи, ти що у Вирії робиш? Ти ж живий іще. І хлопчик також. До того ж ти у монастир прийшов, аби спасатися.

— Про характерників чув?

— Чув. А що, ви завжди Вирієм їздите?

— Справа є, — відрізав Андрій. — Тільки не впевнений я, чи вдасться мені виконати взятий на себе зарок.

І він стисло розповів Коржу про те, що сталося.

— Дивуюся лише, як тебе ліс до нас пропустив, — закінчив він, хмурячись.

— За свого прийняв, тож і пропустив, — фиркнув вовкулак. — А ти що ж, досі не вигадав, як з ним домовитися?

Ярчук хитнув головою.

— Е-ех... — протягнув Корж. — А я от, як і ти, спасатися налаштувався... Чув, мабуть, що з нами стає, коли сюди потрапляємо? І там немає нам життя, і тут... Та кому я розповідаю, ти ж, братику, теж із наших, якщо поміркувати!

— Дивлячись кого ти називаєш вашими.

— Та тих, в кого погляд на життя особливий, широкий. І не завжди батюшкам угодний.

— Ти церков у спокої залиш.

— Я — залишу. А вона — чи залишить мене? ...Слухай, братику, — Корж скоса поглянув на скриньку, — а наші з тобою шляхи часом не в одному напряму лежать, га?

— Ще й сам не знаю. До речі, — Андрій витяг із кишені люстерко й оглянув з усіх боків: наче нічого особливого. Робив, правда, майстер — відразу видно, але без усіляких там викрутасів: кістяна оправа з

кількома завитками задля краси і кругле дзеркальце. В якому відбивається смутне Андрієве обличчя. От і все чародійство.

А дихнеш — з’являються літери, складаються у слова.

Андрій прочитав, кусаючи вус і не вірячи побаченому. Люстерце наказувало: "Вирушай за тінню братика".

І все. Розумій, як хочеш.

Розділ п’ятий

ВОВКУЛАЧА ТІНЬ

Що важить тінь? — шмат пустоти,

де контури прості, де ти —

уже не ти, давно не ти, — а хтось

ворожий.

"Прости", — шепочеш. Не проси,

бо слово — важче від роси,

й біжать по слову-сліду пси.

Слід пахне кров’ю.

Втечеш? — куди?! Навкруг — пустир,

і пам’ять — наче білий дим,

мов цівка п’яної води —

тече крізь душу.

І сонце — цвях, і вістря — в лоб!

Ніж у колоді — мов суглоб,

який час вивернув. Було б

тепер так слушно

перестрибнути, перекинутись...

Кричать тобі: "Ну, ти!

диви, який, бач, богатир!

Та лиш без тіні!

Так бий його! Оце так тир!"

А ти завмер, а ти — застиг.

Лиш за життям десь монастир

стоїть гостинно.

Там темно повсякдень, і час

по-іншому іде — і чар

там позбавляється печать

проклять одвічних.

Там тіні розпинають на

молитвах — і нема вікна,

де б промінь-цвях не обминав

співочий відчай.

Однак ця втеча — тільки сон.

Тож підніми, мов меч, засов.

Хай шлях чекає лютим псом —

та ти не шкірся!

А глянь ув очі, накажи —

шлях-пес вмить ляже, полежить —

і вірно уперед біжить

звірям покірним.

А тінь? — мара! Від більших ран

не помирали. Ти ж не раб,

і долі власної збирай тугі зернини.

Їх без жалю засій, полий. Болить?

Я знаю, що болить.

Тож вий найдовшу із молитв,

коли насниться,

що ти — людина...

Ранок, як відомо, мудріший за вечір. Але до нього ще дожити треба.

Андрієві не спалося. Не тому навіть, що навколо Вирій розкинувся, а просто гидко було на душі. Наче хтось чобітьми пройшовся по ній... станцював.

І ще — скринька. Вирячилася коштовними своїми баньками, наче жива, і не було від неї ніякого рятунку. Ніде заховатися на маленькій галявині, що виділив-відділив для своїх "гостей" ліс-нечисть, всюди досягає скринька поглядом, зманює, нагадує: "Тут я. Не забув?" Забудеш, аякже!

Він тихесенько, аби не розбудити Миколку, який нарешті заснув (ох, довго хлопець вовтузився з незвички!), присів біля скриньки. Обережно, наче боявся, що вкусить, протягнув руку і торкнувся блискучого боку.

Здалося?.. чи дійсно поверхня під пальцями здригнулася, мов жива?!..

— Чого ти хочеш? — прошепотів скриньці Андрій. — Чого витріщилася?

Він узяв її на руки: легку, майже невагому. Всередині — невже там порожньо? Та ні, напевне, гроші лежать чи смарагди якісь з діамантами.

— Дядьку, а можна подивитись, що в ній?

Ну от, а думав — спить, шибеник!

— Не можна. Я обітницю дав, що сам не відкрию й іншим не дозволю.

— А-а... — розчаровано протягнув Миколка. — Дядьку Андрію, а куди дівся вовк?

— Хто ж його знає. Побіг кудись. У нього свої справи, вовчі. Спи, до ранку повернеться.

— Дядьку, а вранці нас лісовик відпустить?

— Неодмінно! Відпустить, ще й суворо накаже своїм слугам, аби не заважали нам, ніяких перешкод не чинили. Але це тільки в тому разі, якщо ти заснеш. А інакше ніч ніколи не скінчиться. Знаєш казку про небесну лисицю?

— Розкажіть, дядьку!

— Живе у дальніх краях...

— Це в тих, де песиголовці водяться?

— Точно. Тільки не перебивай, а то не розповідатиму. Ну от, живе там, значить, небесна лисиця. Сама вона зі срібла, а хвіст у неї — з чистого золота, але пухнастий і м’який. Удень відпочиває в нірці, а як настає ніч, обережно виглядає небесна лисиця у світ: чи всі діти сплять? Дуже вона, знаєш, боїться дітей. А як бачить, що всі вони сплять,

вибирається на небо і ну його хвостом мести! Усю пилюку, що за день туди набилася, вичищає, весь бруд — а натомість знову світло і прозорість повертає. І тоді настає ранок. А якщо побачить небесна лисиця, що не спить якийсь шибеник — от як ти, наприклад, — то не вийде з нірки і нічка так і не закінчиться. Тож спи, синку, спи.

Останніх слів Миколка вже не чув — він розмірено посопував, підклавши під щічку кулачок.

— Майстер ти казки розповідати, — прошепотів Корж, який щойно повернувся. — Аж я заслухався.

— Ну як там? — запитав Андрій.

— Дивні справи коються у Вирії, — спохмурнівши, відповів вовкулак. — Хоч я, звичайно, не великий знавець тутешніх звичаїв, але... знаєш, витає щось таке в повітрі. Та й узагалі. Не подобається мені все це.

— Погоня за нами?

— Не знаю. Блукав я цим лісом-нелісом, а дарма. Не знайшов ваших слідів, хоча пам’ятаю їх добре, я ними ж до вас і дістався першого разу. Наче водив хтось мене зараз... але не ліс. Ніби сама земля.

— А що ти казав про повітря?

— Та знову ж, не збагнеш, що там таке, — скривився Степан. — Усе навколо спокійно, але це — спокій переляканого зайця, який вирішує, куди бігти. Чи... хм... вовка, який помітив здобич.

— Ти вже визначся, вовк чи заєць, — пробуркотів Андрій.

Вовкулак лише вухом смикнув, наче відганяв настирну комашку: розумів, що Ярчук це так, не серйозно, а від безнадії. Запитав:

— Невже нічого не вигадав?

Андрій позіхнув:

— Дещо спало на думку. Дочекаємося ранку, а там побачимо, як воно...

— Спи, — зронив вовкулак. — Я постережу.

* * *

Ранок видався іще той. Сонце наче і зійшло, але звідси його не видно, тож лишалося відкритим для споглядання одне тільки небо, все якесь смугасте, хворобливе: чорні хмари тонкими струнами протягнулися у високості і дружно повзли небокраєм. Подивишся на таке, здригнешся, перехрестишся — та й подякуєш Господу, що довелося прожити ще день.

На той час, як заявився посланець від лісу-нечистя, вони встигли поснідати, чим Бог послав, і зібрати речі. Людинка-деревинка дуже нагадувала вчорашню, хоча, звичайно, була іншою (ту ж бо вони вчора на дрова пустили).

— Топрого ранку, — проскреготів посланець. — Ну що?

— А от що, — відповів Андрій, попихкуючи люлькою. — Хочеш, виходить, руху? Кортить політати? А не боїшся?

Дідусь-деревинка від надлишку почуттів щосили замахав різнорозмірними ручками, ніби от-от збирався злетіти.

— Хочу! Не поюся!

— Тоді виведи нас на край лісу, а там я тобі допоможу. Порухаєшся досхочу, підеш — назавжди.

Андрій чекав, що нечисть вимагатиме спершу виконати послугу, а вже потім погодиться вивести їх. Ні, обійшлося. Чоловічок знову розпався на гілочки-листочки, дерева розступилися, випускаючи бранців з галявини. І навіть вишикувалися двома рядами, вказуючи правильний шлях.

Так і йшли: Ярчук вів за вуздечку Орлика, на якому їхав Миколка, а збоку ліниво трюхикав вовкулак.

— Чуєш, братику, що, вирішив за ніч? Разом підемо чи як?

— Ще не вирішив, — ухилився Андрій. — А чому запитуєш?

— Та от... думка одна в голову запала, зараза, і ніяк не можу позбутися. Я про що... Ти знаєш, з нами іноді трапляється, втрачаємо над собою владу: тіло робить не те, чого хоче розум.

— Ну, це з усіма буває.

— Ти ж розумієш, про що я.

— Атож. Та облиш це. І не дуже переймайся, я нікому тут не вірю, ні тобі, ні... — він скоса поглянув на Миколку: той, як і раніше, роздивлявся навсебіч, — ні комусь іншому. Однак люстерко наказало йти за тобою, щодо цього — жодних сумнівів. А там... там побачимо.

Дерева враз заступили їм шлях: виходить, прийшли. Час розплачуватися — або лягати у землю кістьми, це вже як вийде.

Андрій підморгнув вовкулакові, заплигнув на Орлика (Миколка сидить спереду, позаду, до спини козацької, скринька міцно прив’язана) — усміхнувся лісу-нечистю:

— Чи готовий, ваше бісівство?

Тут і дідусь-деревинка проявився. "Хотофий", — скрипить.

— Тоді що ж... Будь ласка.

Пихнув Андрій люлькою як слід, вийняв із рота і витрусив жаринки просто в кучері колоди. Зайнялося вмить, Ярчук навіть сам не чекав від вогню такої спритності — лишалося сподіватися на власну. По-особливому свиснув Орлику, пригнувся — і полетіли, тільки вітер оселедцем грає, в пальцях своїх невидимих розминає!

...Зупинились на високому пагорбі, куди нечисть уже не зміг би дотягнутися, якби й захотів.

А він, власне, не хотів. Не до того було лісу-нелісу. Він палав. Сосни свічками-переростками вперлися в смугасте небо і, здавалося, звивалися, але не від болю, а від неймовірної насолоди: "Нарешті!.. піти!.. рухатися!.." Півнебокраю горіло, з глухим звірячим стогоном валилися один на одного стовбури...

Раптом від лісу відокремився метелик і швидко-швидко підлетів до тих, хто стояв на пагорбі. Вовкулак загрозливо вишкірився, але Андрій заспокоїв його: справді, що здатен зробити один-єдиний метелик?

До того ж, усі бачили, кінець його черевця горів — і було незрозуміло, як метелик досі живий.

А ще угледіли, що це не вчорашнє "павичеве око", а інший різновид — "мертва голова", яку в народі завжди вважали передвісницею

швидкої погибелі. Метелик, виписуючи у повітрі перед Андрієвим обличчям візерунки, пропищав: "...акую", — і тут-таки спалахнув увесь, вмить відгорів і розсипався на порох.

Бісовщина вона і є бісовщина!

— Поїхали, — похмуро мовив Андрій. — Нема чого... надивимось іще...

* * *

Звичайно, він знав, куди прямує Корж — і куди, і чому. Як там воно у кішок з дев’ятьма життями, невідомо, а от із двоєдушцями на зразок вовкулаків було так, що після смерті однієї сутності друга починала "танути". Повільно, але досить помітно. Коли забивали звіра, нічого страшного — двоєдушець довго хворів, і якщо виживав, ставав звичайною людиною. А от звіряча половинка, залишившись без людської, по-перше, потрапляла у Вирій, а по-друге, все більше "дичавіла". Кілька тижнів — і балакучий супутник Андрія стане звичайним вовком. Якщо, ясна річ, не...

От у цьому й була притичина.

Аби "не забути себе", Степану треба було приблизно раз на тиждень пити з Проклят-озера, яке у Вирії розташовувалося північніше Межигірки (от тільки у Вирії Межигірки не було — а в Яві не існувало того озера; та й Андрій точно не знав, де вони самі зараз знаходяться...).

Втішало те, що якраз на Проклят-озері Андрію довелося побувати в молодості — відправив якось Світайло... не має значення, навіщо. Виявилося, там ціле місто живе таких от, як Степан, калічних двоєдушців. Усі в тваринячих личинах; спершу Андрій, угледівши такий звіринець, дуже перелякався, хоч його Світайло і попереджав. Потім нічого, призвичаївся. По-перше, не жити ж йому з ними було, а так,

кілька днів погостювати. А по-друге, більшість тамтешніх мешканців лише на вигляд звірі, а поводитися намагалися по-людськи, на задніх лапах ходили, солом’яні брилі одягали й усе таке (тільки хутряного нічого не носили — ясно, чому). Воно, звичайно, попервах ще страшніше, коли ведмідь якийсь чи козел крокує тобі назустріч, вирядившись у людське плаття, та на двох ногах. Аж мурашки по шкірі!..

Потім навіть уваги не звертаєш: кивнув, пройшов мимо — всієї справи.

А звалося те місто Вовкоград — не тому, що вовків там було більше за інших, а тому, що саме вовки (якось уже так склалося) ними правили, тими двоєдушцями.

"...А собаки (які, звичайно ж, ніякі не собаки) були в них замість батраків і охоронців", — чомусь згадалося Андрію.

— Дядьку, га, дядьку? А чи скоро ми додому приїдемо?

Звістці про те, що додому його завезуть нескоро, Миколка, здається, навіть зрадів.

Це, в свою чергу, викликало певні підозри. Спершу Андрій їхав мовчки і розмірковував, чи може малий хлопець бути ворожим помічником, потім і Степан на привалі відвів Ярчука подалі й запально зашепотів про те саме. Що, мовляв, по запаху наче усе гаразд, але ти ж сам, братику, казав, що ворог у тебе особливий. "Та це не я казав, це мені... — навіщось узявся уточнювати Андрій, але потім махнув рукою: — Досить, їй-богу. Кинути я його не кину, а приглядатись будемо. Може, якщо навіть з ним щось не так, помітимо раніше, ніж... Знову-таки, Орлик його не цурається, а кінь у мене бувалий, майже віщий".

На тому й зійшлися.

Їхали краєм дивним, але на вигляд наче безпечнішим. Небо і далі хмурилося собі досхочу, але хоч дощем не пригощало, і за те спасибі. Навкруги розкинулося щось схоже на степ — от тільки на кінчиках трави замість звичайних чубчиків кліпали справжні очі. Уважні такі, бісові діти, з вертикальною зіницею і довгими, наче в панночок шляхетних, віями. Тьху, гидота (трава, не панночки)!

А Миколка, спершу розгубившись від такої картини, вирішив побавитися. Дістав звідкись гілочку і давай їм лоскотати вії. Якось не розрахував, тицьнув просто в око черговій стеблині — вона візьми та й заплач, сльози так і полилися!

Хлопець — теж розрюмсався, мовляв, я ж не хотів, вибач!.. А хто його вибачатиме — тут Вирій, а не сповідальня.

Проїхали.

За кілька годин Андрій остаточно заспокоївся, і кішки (ті самі, з дев’ятьма життями) уже не шматували його душу пазурами. Якщо замислитися, все не так погано. Він живий-здоровий, у Вирії не вперше, завдання у нього хоч і важке, але виконати можна. А скінчить — і з чистим серцем у монастир повернеться та й відпочине як слід.

Степан, який до того часу біг трохи осторонь (здобич собі шукав, чи що?), раптом вигулькнув поряд із конем.

— Слухай, — недбало зронив, не дивлячись на Андрія, — а я взагалі... як виглядаю?

— Ти про що?

— Чи нема чогось... дивного? — натякнув вовкулак.

— Ну, морда у тебе трохи в крові. Знайшов когось їстивного, га?

Корж із досадою скривився:

— Та я не про це. Знайшов... але не про це. Як я виглядаю?..

— Вовк як вовк. Якби ти мовчав, від звичайного і не відрізнив би... — Андрій запнувся, бо побачив. — Ти про тінь?

— І про неї теж, — похмуро погодився Корж.

Тінь у нього була своєрідна і свавільна. Загалом — схожа на звичайну, але ворушилася вона цілком самостійно, хіба що не знахабніла до краю і не відірвалася від вовкулачих лап. І все химери творила: то хвіст у неї з’явиться закручений, як у свині, тільки втричі більший, то крила нетопирячі, а то й узагалі роги, гіллясті такі, навіть із грушею на лівому відростку. Груша Андрія і доконала — він осадив коня і знаком наказав Степанові зупинитись.

— Справді, брате, чудасія... І давно у тебе це?

— Що — "це"?! — підхопився, як укушений, вовкулак. — Я ж не бачу її, розумієш!

— Зовсім?

Степан ображено загарчав.

— Тоді звідки дізнався?

— Відчуття, — знехотя зізнався Корж. — Таке, наче твою тінь блохи пообсідали. І кусають, паскуди, скільки є сил. Рятунку від них нема. Але і їх самих, виходить, також нема... — трохи розгублено додав він. Видно було, що це з ним уперше і він не знає, як поводитися.

Андрій ні хвилини не сумнівався, що справа в "таненні" вовкулака, який залишився без своєї людської половини. І допомогти Степанові можна, тільки якщо поквапитися до Проклят-озера.

— Нічого, — сказав Ярчук. — Принаймні, це все не росте насправді. А то довелося б щодня збирати з тебе врожай групі.

Степан, здається, жарту не оцінив.

* * *

Решта дня минула без пригод. Тіньові блохи, як їх називав Степан, діймали його дедалі сильніше, але терпіти можна було — от вовкулак і терпів. Миколка, розморений повільним погойдуванням, дрімав у сідлі, відкинувшись Андрію на груди. А Ярчук димів люлькою і лише уважно поглядав навсебіч. За спиною поважно мовчала скринька.

Для ночівлі вибрали невеличкий ярок, чистий, без усіляких там банькуватих трав та дерев, які б палали неприродним бажанням політати. Дерева палали виключно у вогнищі — а що замість звичайного потріскування тихесенько нявчали, то нічого, і не до такого можна звикнути.

Степана, який скрутився калачиком, накрили Андрієвою свиткою — як не дивно, це допомогло. Вигадав таке Миколка. "Якщо, — сказав, — його тіні кусають, так треба їх позбутися".

Перед тим як заховатися під свитку, вовкулак збігав на полювання і притягнув зайця, цілком їстівного і зовсім без дивовиж (про довгий щурячий хвіст забудемо, гаразд?). Словом, ніч зустрічали не натщесерце, та й прихоплені Андрієм ще в монастирі коржі та сир можна було приберегти на чорний день. Благодать!

І від цієї от благодаті, видно, найшло на наших подорожніх нестримне бажання побалакати. Першим пройняло Миколку — і він кліщем учепився в Андрія: дядьку, розкажи казку! Ярчук, сам перейнявшись балакучим настроєм, завів якусь довгу історію з козаком-забродою, який потрапив у Царгород, де його спіймали нехристі і повісили на гак за... одне з ребер (добре, вчасно здогадався замінити деякі деталі) — потім там ще було багацько усіляких подвигів: і турків він сік на капусту, і морем від них же, недосічених, утікав, і братців-запорожців із неволі визволяв... От під уявне бряжчання скинутих кайданів Миколка нарешті заснув.

Запанувала умиротворена тиша. Певно, цього моменту й вичікував Степан. Вовкулак обережно підняв носом краєчок свитки:

— Не спиш?

— Начебто ні, — хмикнув Андрій. — Як тобі казка?

— Та так... Слухай, мені тут на думку спало... — Він скривився — певно, знову почали дошкуляти тіньові блохи. — Як вважаєш, хто я насправжки?

Ярчук здивовано втупився в нього: він був не готовий до дишпутів на такі теми, навіть на ситий шлунок. Тим більше що відповіді не знав і сам. Світайло з цього приводу так казав: "Між тварями Господніми різниці, по суті, немає". Щоправда, не уточнював, що мав на увазі. Повторити це Степанові? Не зрозуміє; ще й образиться.

Попихкотів Андрій люлькою, посмикав вуса.

— А сам як гадаєш? — запитав.

— То ж бо й воно! — Корж наче чекав цього запитання, скипів з півслова. — Що ж виходить? Якби я у вовчому тілі незручно почувався,

тоді виходить — наче, людина я, так? Але... як би це сказати... я не "у вовчому тілі", я і є зараз вовк, тільки розумніший, ніж звичайні. А коли людина... був людиною, тоді теж незручностей не відчував. Виходить, не вовк я і не людина, так? Але це раніше. А тепер я з одним тілом і, якщо чесно, зі сполovиненою душею. То хто я тепер?!

— Син Божий, як і всі ми. Тобі цього мало?

Степан випростався під свиткою так, що тепер назовні виглядали і голова, і задні лапи з хвостом.

— Свербить, — наче вибачаючись, зізнався він. — Терпцю вже нема, так боляче! І не тіло навіть, а... таке, що і не помацаєш.

— Терпи, — зі співчуттям промовив Андрій. — Терпи. Ісус більше терпів.

І здригнувся, коли усвідомив, що саме ці слова сказав колись Світайло, витягаючи у нього з рани на стегні уламок татарської стріли. Це був перший Андріїв похід і перша серйозна рана. Могла стати й останньою, але братчики відвезли до старого характерника, а той виходив — та й залишив при собі учнем, все одно Ярчукові до остаточного видужання було ще далеко.

— ...І місяця не видно, — зітхнув Степан. — Ні, навряд чи я звикну тут жити. Ти не знаєш способу якось повернутися... туди?

— Способів — хоч греблю гати, — похмуро відгукнувся Андрій. — Але тобі жоден не підходить. Та й сам розсуди: чи довго там проживеш у вовчій личині? А інша тобі віднині не доступна. Тож не мудруй, а лягай-но спати. У Вовкограді не так уже й погано, будеш там серед своїх, таких, як і ти. Приживешся.

Він глянув на Степанову тінь. Здригнувся.

Але казати нічого не став — сховав люльку і ліг спати.

Розділ шостий

ВОВКОГРАД

Кров оця на пальцях,

пил оцей на чоботах

— не мої.

Летимо чи падаєм,

білі або чорні ми…

Солов’ї

з круками скорботними

будуть вихваляти нас,

кляти нас.

Чи то колискової,

чи то поховальної

утинать.

Та чи нам, кумасенько,

тим та перейматися.

Не займай!

Лиш із часом мариться:

кров і пил змішалися.

Не своїх — нема.

Прикмету Андрій побачив уранці, години за дві після того, як вирушили далі. Прикмета була така, що не обминеш — якщо, звичайно, знаєш, що це.

— Ну, чорти мене забирайте!.. — висловився Степан. — Хвацько, їй-богу! І звідки, скажи на милість, таке береться?

Курган дійсно виглядав велично, зблизька здавалося — до самих небес дотягається. На верхівці поважно сиділа здоровенна, розміром із добрячого вола, ропуха, причому на підчерев'ї в неї звичайні ропушачі пухирці відвисали, наче коров'яче вим'я.

— Добре, що кам'яна, — зауважив Миколка.

— Хлопець має рацію, підтримую.

Немовби почувши їх, ропуха всім тілом повернулася в бік подорожніх.

Андрій посміхнувся краєчком губ:

— Не лякайтеся. Вона дійсно кам'яна.

— А рухається як жива.

— Камені, синку, теж живі.

— З’їсть вона нас теж як жива? — обережно поцікавився вовкулак.

— Камені людьми не харчуються, Степане. Я думав, ти знаєш.

— Облиш, братику, свої жарти — у мене від них кістки сверблять і черево зводить. Ми вже здогадалися, що ти серед нас найдосвідченіший. От і поділися часткою свого досвіду, аби ми зовсім від переляку в штани не наклали.

— У вас, дядьку, і штанів-то нема! — реготнув Миколка.

— А ну тихо! Так що, Андрію, з ропухою цією? Якого біса вона тут сидить, якщо людей не чіпає?

Відповісти Ярчук не встиг. Несподівано праворуч від них на самісінькому виднокраї у повітрі з’явилася дрібна цятка.

— Щось я, знаєш, утомився від див, — сумно повідомив Степан. — Тільки дощових черв’яків у небі мені не вистачало для повної радості.

Дійсно, між хмарами пересувалося створіння, схоже на величезного черв’яка. При цьому не можна сказати, що він летів, бо крил у нього не було та й пересувався хробак саме так, як це зазвичай роблять його менші родичі: звиваючись, витягуючись і стискаючись. Тож складалося враження, що по небу він повз.

Ропуха миттю втратила цікавість до Андрія та його компанії і пересіла так, аби бачити небесного повзуна. Коли ж той опинився поряд із нею, вчинила, як будь-яка ропуха, — швидко вистрілила у бік черв’яка

язиком (мабуть, теж кам’яним). І — от вона вже спокійнісінько запихає передніми лапами собі до рота хвіст здобичі.

— ...Такі тут часто трапляються, — пояснював Ярчук своїм супутникам, коли вони вирушили далі. — Беруться бозна-де, причому по небу повзають, як по землі. Можливо, Проклят-озеро їх приманює? Не знаю. А на озері Вовкоград — от тамтешні мешканці, хто майстровитий, вирішили такий захист собі вирізьбити. Кургани тут здавна стояли, а вони туди посадили цю сторожу.

— Так от чому про померлих іноді кажуть "жаба цицьки дала"... — задумливо протягнув Степан.

— Не знаю, тому чи ні, але вартують вони справно. І нападають лише на черв’яків, на інших уваги не звертають. Хоча, звичайно, якщо хтось їде необізнаний, так звертає, від гріха подалі — тому до Вовкограда дорога ніби й відкрита, а випадкові подорожні туди не приїздять. Нам ще пощастило: райдуга викинула нас майже поряд із Вовкоградом. А то довелося б добиратися тиждень, якщо не довше.

— І невідомо, чи протримався б я стільки часу, — підсумував за нього вовкулак.

Близько полудня попереду вони побачили Проклят-озеро. Як і все тут, у Вирії, на озеро звичайне воно було мало схоже. Замість води плюскотіла в ньому золотава в’язка рідина, яку живій людині пити смертельно небезпечно. А двоєдушці казали, на смак вона гидотна, але цілюща для них — що і доводило, так би мовити, саме життя.

Береги Проклят-озера густо поросли яблунями, плоди на гілках також були золотистими — ззовні, а всередині порожніми: зриваєш такий, а він у тебе під пальцями бгається, наче паперовий. І за кілька хвилин обертається на порох.

Ну і добре, не за золоченими папірцями Андрій сюди приїхав. Он, видно у самому кінці шляху Вовкоград — їм туди.

Дивне місто... Незрозуміло, хто і коли будував його, не двоєдушці ж калічні, ті в лапах ледь сокиру втримають. Однак, диви, — височить, вежами вартовими до небес Вирієвих тягнеться, частоколом огороджено дерев’яним, але міцним, аби жодна стороння тварюка спокій мешканців не потурбувала. А тварюк тут вистачає.

— А хай тобі грець!.. — рявкнув вовкулак, коли дорогу перед самісіньким його носом перебігли два чоботи, причому обидва ліві. Хвацько так протупотіли, біля лівого узбіччя зупинилися, каблуками клацнули — честь, виходить, віддали — і нирк у кущі!

— Слухай, а ці тут звідки?

Андрій філософськи стенув плечима:

— Та яка різниця? Сумирні ж, тільки і знають, що навколо частоколу шмигати та ось так каблуками стукати перед кожним. Не звертай уваги. Ти їх тепер часто зустрічатимеш.

— Ет, зайвої радості на мою голову додалося! — пробуркотів Степан. Але було видно, що він радий рятівному озеру і, отже, близькому спасінню від тіньових блох. — Може, спершу до бережка під’їдьмо, а вже потім у місто, га?

Чому ж не під’їхати? — під’їхали. Щоправда, довелося через яблуневі хащі продиратися, бо дерева стояли щільно, як частокіл навкруг Вовкограда. Спішившись, Андрій залишив Орлика на догляд Миколки (а насправді — навпаки) і разом із вовкулаком спустився до "води".

Тут Степан припав до золотавої поверхні і почав жадібно хлебтати її, але відразу ж відскочив.

— Ух! Пече!

— Пий, — кивнув Андрій. — Так і має бути.

— А знаєш, полегшало, — зізнався вовкулак трохи згодом. — Наче разом позбувся усіх невидимих бліх, чесне слово!

— От і добре. Ну що, вирушимо у місто?

— Куди ж діватися?

— Тоді зажди...

Ярчук повернувся до Миколки і відвів його з конем у гайок золотоплідних яблунь, де й звелів чекати: "До вечора неодмінно повернуся!" Потім, скинувши з себе одяг, проговорив потрібні слова і, перекинувшись через голову, перетворився на величезного вовкодава, хлопцеві приблизно по пояс. Підморгнув: "Не журись, синку!" — і поквапився знову до берега, дивувати Степана.

У того слів, видно, уже не залишилось. Корж тільки чхнув і позадкував, коли з-за дерев на нього вилетіла чорна чотирилапа куля.

— Не впізнав? — хмикнув Андрій в образі вовкодава.

Степан хитнув головою.

— Нумо, за мною! — наказав Ярчук. — А то поки влаштую тебе, вже й сутенітиме, а на мене ж Орлик із Миколкою чекають.

— Шкода, не попрощалися, — зітхнув вовкулак.

— Ну, біжи прощайся.

Побіг.

* * *

Брама, ясна річ, була прочинена, але під охороною. Дві дебелі вівчарки, вгледівши подорожніх, миттю піднялись із чотирьох лап на дві й пильно витріщились на незнайомців.

— Може, і нам того... на задні? — розгублено прошепотів Степан Андрію.

— Обійдуться. На чотирьох у нашій личині зручніше. Чи тобі не знати?

— Хто такі? — ревонула та вівчарка, що ліворуч.

— І з якою метою? — додала друга.

— Купець я, — ліниво позіхнув Андрій, оголюючи свої здоровенні ікла. — От, підібрав новенького — та й вирішив привести, аби не пропав.

Вівчарки, як по команді, повернулися до вовкулака.

— Степан Корж, — назвався той. — Застрелили мене в людській личині, так от тепер...

— Чи знаєте порядок? — спитала в Андрія одна з вівчарок.

— Аякже. Першим ділом — до управителя, ошийник отримати і місце проживання.

— Проходь. Тільки ви того... намагайтеся на двох ходити, не звірі все-таки.

Широкою вулицею, забудованою з обох боків дерев’яними хатами в три-чотири поверхи, Андрій зі Степаном попростували до головної площі. Там — міська управа, в ній ошийники отримувати.

Хоч ця вулиця і вважалася центральною, переповненою її не можна було назвати. Кілька разів їм траплялися вовкоградці — то козел з козою, манірно, під ручку, пройшлися, то вилетів раптом звідкись переляканий півень у малесенькій сорочці, наче спеціально на нього пошитій, роззирнувся на всі боки, прокукурікав і чкурнув щодуху в підвороття. А за ним дві собаки пробігли у сторожовому одязі. Ну, і ще кількох двоєдушців побачили. Андрій тут не вперше, для нього це річ звичайна. Зате Степан уважно роздивлявся навсебіч. Але мовчав; заговорив, лише коли до площі підійшли.

— Вони ж усі з ошийниками.

— Тут, братику, по-іншому не можна. Кожному городянину належить ошийник. Крім батраків — тим намордники. Ну і купець чи ще хтось, якщо за межі Вовкограда вирушає, може знімати для зручності.

Вовкулак кивнув розгублено і принюхався:

— М’ясцем смаженим пахне, чи що?

— Ходімо, нам в управу треба, — рішуче заявив Андрій — і Степан, глянувши на його здиблений загривок, не насмілився більше розпитувати.

Біля входу до управи розганяли нудьгу два величезних бурих ведмедя. Обоє сиділи на широченних пнях із довгими кривими гілками, відтягували ці гілки на себе, а потім відпускали. Гудіння виходило добряче, на весь квартал.

— О, — позіхнув один із вартових, коли Андрій зі Степаном підійшли ближче, — диви, новенькі.

— Ні, лише один новенький, — відгукнувся його напарник. — Цього, чорного, я вже десь бачив. У мене знаєш, яка пам’ять! От кого у житті не зустріну, всіх запам’ятовую. Так, чорний?

— Еге ж, — погодився Андрій. — Ти тоді тільки прийшов у Вовкоград і перший рік служив в управителя у сторожі.

— О! Голова! А ще кажуть, що ви, собаки, ні на що, крім винюхування, не придатні! Проходь, ясновельможний у себе.

Вони опинилися у довгому коридорі з безліччю дверей з обох боків. Але Андрій, не звертаючи уваги на жодну, вирушив до сходів у кінці коридору, — і Степан змушений був поквапитись за ним, не витрачаючи час на заперечення. А, бачить Господь, менше за все Коржу хотілося зараз мовчати!

Одні з дверей, що праворуч, виявилися трохи відкритими, і звідти до них долинуло занудливе бурмотіння.

— Ну от, — теревенів гугнявий голосок, — я так і знав! Якось же у них щоразу виходить, що саме Матвій повинен чергувати, коли М’ясниця. А я, може, теж... Чим я гірший від інших?!

Степан обережно зазирнув у двері — та й остовпів. За писарським столом поважно сидів спиною до Коржа байбак розміром з людину — перекладав з місця на місце якісь папірці та все туркотів, що, мовляв, несправедливо життя влаштоване...

— Ще надивишся, — м’яко сказав Степану Ярчук. — А на нас чекає управитель.

Видно, чомусь козакові дуже не хотілося затримуватися і пояснювати, що тут коїлося; Степан відчув це, але суперечити знову не став.

Вони піднялися вузькими дерев’яними сходами і опинилися перед величезними дверима, за якими, власне, і знаходився управитель. Ним виявився дебелий сивий вовчара — втім, ще не зовсім старий, здатний постояти за себе. "Такий, — подумалось Степанові, — сам-один собачу зграю розкидає — і не помітить".

Кабінет у сивого був знатний: просторий, з високою стелею, з вітражними вікнами. На стінах висіли шаблі та рушниці, а також людські голови. У правому дальному кутку потріскували в коминці дрова, хоча не сказати, що в кабінеті було холодно.

— Доброго дня тобі, ясновельможний Іване Богданичу, — привітався Андрій. — Ну хто б міг подумати...

Управитель зайшовся хрипким надтріснутим сміхом.

— О, — сказав, — це ти правильно, шановний Андрію Захаричу, відзначив. Ну що, як живеш? Як там Світайло? Дивлюсь, ти мені нового городянина привів — дякую. Як звуть?

— Живу — не скаржуся. Світайло уже давно Господнім шляхом пішов. А городянина нового звуть Степан Корж.

— Дошкулив! Допік ти мені, Андрію, — засміявся сивий. — Чесне слово...

— Я тобі ще не так допечу, — тихо, якось дуже буденно зронив Ярчук. — Степане, зачекай-но, будь ласка, за дверима, поки ми тут із ясновельможним побалакаємо.

Корж зробив як просили, даючи собі клятви, що це — востаннє! Більше він не дозволить Ярчукові просто тягти його за комір Вовкоградом. До того ж, за недовгий час, поки вони були тут, Степан уже встиг зненавидіти місто.

Він завмер біля дверей, силкуючись підслухати, про що говорив Андрій із сивим, але не вдалося — надто вже гучно гугнявив унизу байбак Матвій. Тоді Корж пройшов коридором праворуч і зупинився поблизу невисокого вікна, що нагадувало бійницю. Ставши на задні лапи, вовкулак визирнув назовні.

Перед ним (точніше — під ним) ворушилася міська площа, що скидалася на берег, куди Ной поспіхом висадив одразу весь ковчег. А то й два ковчеги.

Більше ніде і ніколи хижі звірі та їхні сумирні брати не поводилися один з одним так терпляче, хіба що в Райських кущах. Вовк тут стояв пліч-о-пліч з вівцею, а півень заліз на лисицю, аби краще бачити, що відбувалося на помості.

А там коїлося таке, що Степан миттю забув про Райські кущі.

— Давай! — вигукнув хтось із натовпу. — Ну, чого зволікаєш!

Собаки-вартові злобно вишкірились і взялися до справи. Вправно, відразу видно було, що їм це не вперше, вони витрусили з величезних мішків... зв’язаних людей! — і потягли до прибитих у центрі стовпів.

Під стовпами вже лежав заготовлений хмиз.

"Може, ці дядьки на них полювали..." — зробив припущення Степан, хоча і сам не вірив у таке. Тим більше що з чергового мішка на світ Божий витрусили молодицю, яка аж ніяк не могла полювати за кимось із вовкоградців, хіба за якою-небудь куркою чи поросям.

У полонених були зв’язані руки й ноги, до того ж хтось завбачливо зав’язав їм роти, і тільки в очах людей відбивався тваринний жах.

Полонених приставили до стовпів, і до зв’язаних наблизився один із собак-вартових, який ніс смолоскип, щоб підпалити хмиз.

Ніс у зубах.

Степан раптом відчув, як десь у животі народжується і от-от вирветься назовні хвиля відрази. Дивитися далі не було ніяких сил — і він сплигнув з підвіконня, аби увірватися до кабінету цього ясновельможного пана управителя та про дещо розпитати...

Сплигуючи, він іще бачив і чув, як затріскотів у вогні хмиз і як завив натовп навколо помосту...

Степан уже був біля кабінету, коли там за дверима щось двічі глухо вдарилося об підлогу, прогримів постріл, знову вдарилося — двері прочинилися, і Андрій-вовкодав, скажено блимаючи очицями, гарикнув: "За мною!"

І — почалося!..

* * *

Івана Андрій знав не один рік — власне, через нього вперше і потрапив до Вовкограда. Історія давня, яку він згадувати не любив, з багатьох причин. По-перше, це був самісінький початок його учнівства у Світайла, Андрій тоді, "молодий та зелений", часто поводився необдумано. Зокрема, дуже ревнував учителя до інших учнів, навіть колишніх, які вже не жили з ним, а тільки час від часу навідувалися у гості.

Одним із таких саме був Іван Прохорук. Що він двоєдушець, Андрій не знав — тому дуже здивувався, коли одного разу Світайло посеред уроку несподівано стрепенувся, помовчав і сказав тихо, що "Прохорука-людину вбили". Потім уже з’ясувалося, як і де, — коли вони вийшли у Вирій і зустрілися з Прохоруком-вовкулаком.

Знайшли не одразу, далеченько він був від найближчого до Світайлової хати Джерела. А час спливав, якби не поквапились, доживати б Івану Богдановичу вік звичайнісіньким вовком. До того ж устиг Прохорук правою передньою лапою потрапити в капкан, якимось чаклуном у Вирії поставлений. Особливий капкан: коли в такому опиняється дичина, той подає чарівний сигнал володареві.

Добре, що чаклун чи то не почув капканячого сигналу, чи то надто зайнятий був (а може, взагалі помер, чаклунське-бо життя ризикове), — визволили Івана-вовкулака, але ж сам він до Проклят-озера не дошкутильгав би і за місяць — тим паче від Світайлового Джерела, що було поряд із Жовтими Водами.

Виходило — Андрію везти хворого.

Якби хоч Яв’ю, але ж ні. Те місце, де у Вирії стояв Вовкоград, у Яві знаходилося під Рівним (якщо точніше, трохи північніше від нього, там через кілька століть збудують "місто Кісток"). А Рівне — під поляками. Далі й немовляті зрозуміло: тільки через Вирій туди і потрапиш, у Вирії кордони інші.

Що ж робити — поїхали Вирієм.

Спершу Іван лежав на санях (на дворі стояв кучугуристий січень) і лише скиглив та зрідка ричав щось нерозбірливе. Андрій, юний та недосвідчений, ніяк не міг збагнути: через рани чи тому, що Прохорук уже перетворюється на звіра. А потім, десь через тиждень, Іван

прийшов до тями. Ходити нормально ще не міг, кульгав, але балакучим став до нестерпності.

Треба сказати, що Світайло був не простим характерником, а людиною, яка знала багато таємниць світобудови — Андрій розумів це, як розуміє кожен, поспілкувавшись з такою людиною. Але, як не прикро, Світайло не поспішав розкривати йому своїх секретів. Чи то не був упевнений в учневі, чи то Бог відає ще з якихось причин. Не розкривав і все. А Івана, майже Андрієвого однолітка, як виявилося, багато у що втаємничував.

Та Господь із ними, з тими таємницями — жив без них Ярчук до того, проживе іще стільки ж! Інше викликало образу: надмірно пихатий Прохорук швидко здогадався що до чого й усіляко підкреслював свою обраність і Андрієву темноту, вважав його ледь не служником Світайловим, таким собі хлопчиком на побігеньках — і не більше.

Андрій же і сам не знав, хто він для сліпого характерника; називав начебто учнем, от, навіть довірив, аби відвіз пораненого двоєдушця Вирієм у Вовкоград, але... Ех, хто ж їх збагне, тих чародіїв!

От і помандрували. Звичайно, у такій подорожі один без одного не обійдешся, що у Яві, що у Вирії. Якось терпів, нічого страшного. Казав собі: це чергове випробування, призначене Світайлом, — от виконаю, і одразу змінить до мене ставлення.

...Їхали. Хрускотів під полозами зеленкуватий сніжок, бундючилося химерними хмарами небо, інколи зустрічалися їм дивні створіння, злі чи добродушні, але здебільшого — сумирні і байдужі до двох подорожніх.

На в’їзді у Вовкоград, за Ропушчиним Кільцем, сани довелося залишити. Світайло попередив, що серед калічних двоєдушців краще з’явитися у звірячій личині, а не в людській. Андрій природженим перевертнем не був, однак при потребі вмів перетворитися на звіра —

от і перетворився. Разом з Іваном, на той час майже здоровим, вони вирушили до брами.

Ошийники у Вовкограді носили вже тоді. І вже тоді мешканці намагалися ходити на задніх лапах — але повсюдно примус до цього ввели пізніше (як розумів тепер Андрій, саме після того, як Іван став градоуправителем).

Відтоді Ярчуку більше біля Проклят-озера бувати не доводилося. Але про те, що коїлося у Вовкограді, чутки іноді доходили — одна гидкіша за іншу. І це було другою причиною, з якої ту подорож Андрій не любив згадувати. Здавалося йому, що якось вона була пов’язана зі змінами, які почалися у Вовкограді. Наче разом із Прохоруком, котрий майже збожеволів, але вчасно (чи вчасно?!) сьорбнув золотавої води, ввіз туди Ярчук смуту і біди.

Безглузде, зізнатися, відчуття, та й нічим не підтверджене. А з’ясовувати, що там у Вовкограді до чого, Андрію було ніколи. Хіба йому Вовкоград — дім рідний?! У них, у Вирії, життя своє (вік би не бачити!), у нас — своє.

Світайло, як повернувся Андрій з мандрівки, заспокоїв: знаю, каже, чого хочеш і чому ображаєшся. Не турбуйся, вчитиму всьому. Але ж не можна відразу все осягнути. Дітей он малих як вчать...

Андрій: "Так то ж дітей, а я вже не дитя, слава Богу!" "В чомусь — гірше за дитину", — по-доброму всміхнувся Світайло.

І — дійсно, вчив. Усьому. "Але, — казав, — боюся, не встигну. Та й..."

І замовкав.

А одного разу сказав: "Цілі у нас з тобою, синку, різні. Ти молодий, прагнеш звитяги, подвигів, ти встиг перейнятися духом козацтва, надто

пізно ми зустрілися. Ні-ні, я проти товариства нічого не маю, але у них свій погляд на світ, у мене — свій.

Можливо, з часом щось зміниться в тобі. З роками стаєш іншим, не обов’язково мудрішим, але — іншим".

Чи став Андрій іншим тепер, на схилі життя? Мабуть, так.

Спершу зламалося щось, коли почув про смерть Світайла. Ярчук у ті роки вже не жив із учителем, а повернувся до козаків, ходив з ними у походи, лікарював і рубав голови — за обставинами. І раптом принесли звістку: зарубали Світайла лихі люди. На ніч попросилися, пригостилися з ним його ж харчем, а потім зазіхнули на нехитрий скарб сліпого характерника. Хлопчика-прислужника, що жив при ньому останні кілька років, убили, та й самого старого заразом. Знайшли душогубів, Андрій сам їздив. Подивився, сплюнув, що хочете, сказав ловцям, те й робіть з ними. Не тому, що рук плямувати не схотів, просто... здалося, якби зробив із ними те, чого душа вимагала, Світайла б це засмутило.

Ну от, пішов учитель, наставник, на всій землі єдина, крім матері, рідна людина — і Андрій несподівано відчув, що дихати стало вільніше, але разом із тим наче повісили на спину важкий тягар. Він там і раніше був, тягар цей, але ніби хтось допомагав нести його, а тепер — сам справляйся, не дитя уже — казав, що не дитя? — от, маєш.

Ні, як і раніше, голови рубав усілякій погані, що на країну налітала, кіньми дітей топтала та матерів у ясир забирала. Але якось частіше став саме лікарювати. Не розрізняв і не зважував: чи зуб у когось ниє, чи черево розпанахане згори донизу; лікував з однаковою старанністю. Навіть якщо бачив, що людина прийшла нікчемна, підступна, що жити, можливо, такій і не варто, — лікував!

Хто я такий, Господи, аби вирішувати, варто чи ні?!

У Нав частіше став навідуватися, душі проводжати, аби дійшли без пригод. У Вирії також часто бував, але не задля розваг (які вже тут, справді, розваги!), а з необхідності. І от, відвідуючи Вирій, чув-дізнавався — і про суворості, які узаконив новий градоправитель, і про те, що з деякого часу двоєдушців-поляків та литвинів проганяли з Вовкограда втришия...

І про М’ясницю.

Паскудні чутки, тухлі, як стерво, що тиждень пролежало під травневим сонцем. З поляками та литвинами Андрію в Яві теж доводилося мати справу — але то в Яві, а Вирій — зовсім інша пісня. Ну, та це клопіт двоєдушців-вовкоградців, нехай.

"М’ясниця"... І слово ж хтось вигадав влучне, і свято під нього влаштував таке, що знайшов би Андрій розумника цього — ні рук, ні ніг, ні голови його бісівської... й імені не залишилося б!

"Найбільша досада у людини виникає на того, хто не такий, як він, — а кращий, — казав Світайло. — Тому, коли будеш входити у Вовкоград, неодмінно перекинься на звіра, аби не дражнити їх. Зрозуміти двоєдушців можна, бо мали дві личини, дві свободи, а тепер змушені жити в стінах міста серед звірів (людина ж вірить у те, що бачить, а не в те, що серце підказує). Через заздрість усяке може статися; то краще поберегтися, не вводити у спокусу".

Про ці властивості душі людської знав і Прохорук. І ще знав (кому ж, як не йому знати!), що часом поводяться люди по-звірячому, гидко й паскудно. Потім соромляться, але якщо гуртом щось скоїли, то ніби стають між собою пов’язаними, тоді їх простіше підкорити своїй волі. От і затіяв ясновельможний пан Іван М’ясницю, а якщо по-простому — людське жертвоприношення. Для того і купців пристосував — раніше вони привозили товари з Яви та Вирію, а тепер нишпорили шляхами у пошуках живих людей, зв’язували їх чи якимось чином заманювали у

Вовкоград, а потім — вогнища на площі, натовп, який на шматки роздирає м’ясо підсмажене...

Андрій довго не хотів вірити цим чуткам. Про Івана взагалі нічого не знав відтоді, як завіз його до двоєдушців.

Тепер от усе розкрилося. А потім, коли вони у кабінеті Прохорука вдвох залишились, й інше з’ясувалося.

— А що М’ясниця? — сито посміхнувся ясновельможний на Андрієве запитання. — Дуже зручно вийшло, між іншим. Знаєш, коли у звірячому тілі з року в рік сидиш... незабутні, скажу тобі, відчуття. Один на одного гарчати починаємо. Я місцевих ледь стримую, змушую от на задніх лапах ходити, аби зовсім не спаскудилися.

— Тільки лиш, виходить, із людинолюбства?

— Цього, Андрію, не треба — що не моє, то не моє. Яке ж тут, скажи на милість, людино-любство? Ні, я тільки одного хочу — жити! По-справжньому, Андрію! Я ж був кращим Світайловим учнем, він сам це визнавав! А потім, через дурницю — на все життя звірем залишитися?!

— Нічого собі дурниця! Я дізнавався — ти ж мертвяків піднімати з могил намірявся, за що тебе добрі люди до мертвяків і відправили.

— Кепсько тебе Світайло вчив, якщо таке кажеш, — зневажливо мовив управитель. — Бо якщо ти вибраний Господом, якщо дано тобі знання велике, таємне — значить, і закони звичайних людей не для тебе писані.

Чорний вовкодав по-людському похитав головою, дивлячись на сивого вовка.

— Дурень ти усе-таки, Іване, ой і дурень!.. Шкода мені тебе. Знаєш, що Світайло казав? Ти був його кращим учнем. Але потім перестав ним бути, взагалі перестав бути його учнем. Учень — не той, хто отримує знання, а той, хто осягає мудрість учителя і прямує його шляхом.

— Щось ти сам із собою не в злагоді, Андрію. Кажеш одне, а робиш інше. Та ти ж сам, шановний, привіз мені хлопчика до М’ясниці — сказав іще сторожі на вході, що купець. А наші да-авненько вас запримітили, все вирішували, хто такі та для чого заявилися. Щоправда, не знав я, що ти двоєдушець.

— А я і не двоєдушець, — тихо мовив Андрій.

Почувши це, Прохорук, певно, здогадався про наміри гостя — а можливо, надто красномовним був погляд чорного вовкодава. Вовк плигнув на Андрія, намагаючись дотягнутися до горла, — але той одним сильним рухом ухопив його за карк і відкинув у дальній куток. Потім, не зволікаючи ані миті, перекотився через голову й обернувся на людину. Вгледівши це, сивий вовк зрадів — вирішив, що так буде легше перемогти суперника.

Але постріл з рушниці, знятої зі стіни, довів протилежне.

— Усе-таки ти був поганим учнем. Світайло завжди казав: "Не вішай на стіну заряджену зброю — вистрілить". — Андрій жбурнув рушницю і, знову перекинувшись на вовкодава, побіг у коридор, наказавши Степанові, що чекав за дверима: "За мною!"

І — почалося!..

* * *

...дві стріли, які ніхто не в змозі зупинити, — бо хто здатен навіть подумки встати на шляху блискавок?

Вони неслися як скажені, наче всі чорти з пекла намірялися наздогнати їх і втопити у розпеченій смолі.

Вартові-ведмеді на вході, звичайно, почули постріл — але звідки їм було знати, що він означав?

— Тривога! — заволав їм Андрій, вибігаючи на площу. — Дім охороняти, нікого не впускати, нікого не випускати! Наказ ясновельможного.

— Слухаюсь! — діловито відповів ведмідь, який пам’ятав Андрія з минулих відвідин Вовкограда.

Утім, Ярчук не мав сумніву, що незабаром байбак Матвій пересилить власний страх, підніметься у кабінет управителя, а потім поквапиться з "жахливою звісткою" до вартових. Тож часу обмаль.

І взагалі, не ті хвилини треба рахувати, які залишилися до байбакової сміливості, а ті, за які їм зі Степаном слід до Миколки добігти. Бо — "привіз хлопчика до М’ясниці — сказав ще й сторожі на вході, що купець" — а купцями тут тепер людоловів називають.

Тільки б встигнути! Тільки б, Господи, встигнути!..

Вони вискочили за браму, і — шляхом, просто до гайка, де залишив Орлика з Миколкою. А там уже кипіло, їжачилося, слиною капало, кривавилося — звірячі хребти гнулися коромислами, ричання стояло до небес, земля витоптана, вся вкрита попелом струшених із гілок золотавих яблук. І — іржання, і крик хлопчачий: "Тримайся, Орлику! Ану, чоботи, покажіть їм, іродам!"

Марить хлопець, не інакше. Ну, гаразд, з цим потім розберемося.

Вони увійшли двома лезами в це здиблене варево чужих життів — і ну шматувати! — та так, що якоїсь миті Андрієві здалося: ніколи вже не стане він людиною, просто не зможе, а якщо і стане, колишнім — ніколи.

— Зупинися, Андрію! Все уже, скінчилося... — Це Степан.

Озирнувся — дійсно, скінчилося. Два чи три собаки, кульгаючи, втікають до міста, решта лежить покотом, дехто ще стогне, але жити їм залишилося недовго.

Погуляли, виходить. Привіз купець товар.

Глечики побиті пригадалися.

"Потанцював, кирпатий дідько мене забери!"

— Спасибі, дядьку, що вчасно встигли, — зітхнув, спускаючись із дерева, Миколка. — Якби не ви, то й Орлик із чобітьми не впоралися б.

Андрій здивовано глянув на хлопця: з яких це пір Орлик у чоботах ходить?!

Хтось тицьнувся в ногу м’яким шкіряним носом... та ні, носком! І це був, ясна річ, один із двох самохідних чобіт, які зустрілися їм півдня тому на шляху до Вовкограда.

— Тільки вас мені бракувало! — спересердя випалив Андрій.

Чоботи ображено відплигнули — і лише зараз він помітив, що обидва вони були добряче пошарпані й по самісінькі халяви вимазані в крові.

— За що ж ви їх так, дядьку? Вони хороші. І про небезпеку попередили, і Орлику допомагали від цих собак відбиватися.

— Ну... скажи їм, що я прошу вибачення, — знітившись, буркнув Андрій. — А як, до речі, ти з ними познайомився?

— Самі підійшли. Попросилися, аби ми їх з собою взяли. Я обіцяв.

Степан хрипко розсміявся:

— Отак, братику! Стало нас більше рівно на два чоботи.

— Чому це "нас"? Тобі ж їхати звідси не можна, бо...

— А міхи навіщо? Наберемо водички з озера та й вирушимо. Сам же казав, пити її треба раз на тиждень. Надовго вистачить — встигну і тобі допомогти, і назад повернутися. Якщо надумаю повертатися.

І він розповів їм про те, що бачив з вікна-бійниці.

— Знову ж, — додав, — ти мене з біди врятував, а умів взяти — умій і віддати. Не турбуйся, тягарем не буду. ...І от що. Забиратися треба звідси якнайшвидше, поки тутешні ведмеді з байбаками не оговталися та не зметикували, що сталося. Згоден?

Куди ж було Андрію дітися?

* * *

...А перекинутися назад у людину, всупереч усім побоюванням, виявилося напрочуд легко, Ярчук навіть трохи розгубився.

Перехопив заздрісно-сумний погляд Степана, розвів руками та пішов до бережка, набрати води з Проклят-озера в порожній міх.

Погляд назад

...Коли з’ясувалося, що управитель, ясновельможний Іван Богданович, мертвий, застрілений з рушниці у власному кабінеті, ясна річ, почалася паніка.

Бо півстоліття — це, панове, півстоліття, звикли, розумієте, до твердої руки і впевненості у погляді. Воно ж і затишніше, коли за тебе все вирішують. А тут — таке...

Та ще ця різанина біля східної брами, яку вчинила напрочуд химерна компанія.

— Це ж він, напевне! — заходився один із двох ведмедів-охоронців. — Той, чорний!

Його ніхто не слухав.

Усіх турбувало інше: хто буде наступним управителем. Кілька помічників ясновельможного (а той навмисне підбирав таких, аби відчували один до одного неприязнь і не могли змовитися між собою) квапливо збирали своїх прибічників. Собаки-батраки кидали роботу, зривали намордники, об’єднувалися з собаками-охоронцями і нападали на панів. Тут, у Вовкограді, стан, який був у двоєдушця в Яві, не зберігався — треба було отримувати новий. Але і тут існували пани, міщани і селюки — пани, як заведено, досхочу користувалися своїми привілеями, а селюки інколи ледь заробляли на їжу.

Кілька сіл, що лежали в межах Кільця, але за стінами Вовкограда, сяк-так постачали городян продуктами, яких ті не могли дістати іншим шляхом. Зараз, почувши, що колишнього управителя, який славився крутим норовом, підстрелили, селюки вирішили повстати. Багато з них у минулому, проЯвленому житті були шляхетними панами, яких, як і жидів, схильний до помсти Прохорук, не розбираючи добрі чи погані, відправляв виключно у селюки. Чи взагалі гнав за межі Кільця, що майже рівноцінно страті.

Але і серед городян багато хто жив зовсім не так, як хотілося, навіть не так, як жили в Яві. Тому смута вкрила місто нитками липкого сірого павутиння і запанувала в думках калічних двоєдушців.

І ніхто не помітив, як через міську браму, що вже не охоронялася, прослизнула чотиринога тінь. Багато хто бачив її потім у різних місцях, і у Вовкограді, і за його межами. Одні казали, що була вона схожа на лисицю, другі розповідали про мишу завбільшки з відгодоване теля; що бачили треті, так нікому і не судилося дізнатися.

Несподівано у небесах закружляли цілі зграї черв’яків-літавиць, ропухи на курганах ледь встигали їх знищувати.

Миті, коли впала перша кам’яна захисниця, знову ж, не помітили. Просто раптом виявилось, що хробаки уже над містом, що Кільця, власне, не існує, а з усіх боків сюди збираються грозові хмари.

Якраз тоді запалали купецькі квартали — по-перше, тому що до купців і лихварів ніколи з особливою симпатією не ставилися, по-друге, далеко не кожному була до душі введена ясновельможним М’ясниця. Тим більше, кілька разів купці приводили на заклання чиїхось родичів чи просто гарних знайомих.

Словом, запалали купецькі квартали — а там перекинулося і на все місто. До того ж з-за хмар, що скупчилися над Вовкоградом, почали без угаву бити блискавки (дехто помітив і дивну квадратну тінь у небесах). А от дощу все не було.

Можливо, якби городяни, об’єднавшись, спробували загасити полум’я, їм би це вдалося. Але їх зараз турбувало інше — порятунок того, що залишилося від їхніх подвійних душ. Бо небесні черв’яки-літавиці розірвали Ропушчине Кільце і заходилися полювати на вовкоградців. Спіймавши й остаточно умертвивши двоєдушця, черв’яки заковтували його душу, але не для того, аби зжерти, а щоб перенести

повітрям і потім відригнути в потрібному місці, передаючи цю душу у владу своєї хазяйки.

Небеса, здавалося, скажено реготали, знущаючись над нещасними. Мало кому вдалося врятуватися — перевалено тим, хто здогадався і спромігся втекти через Яв. Решта ж гинула у полум’ї, під палаючими руїнами, під ударами черв’яків, від іклів і пазурів власних братів по нещастю...

Смерть збирала свій урожай.

А її тезко в цей час спостерігав за подіями з кургану, де лежала повалена, розбита на друзки кам’яна ропуха. Незабаром йому треба було вирушати далі, у погоню за дивною компанією, яку він переслідував, — але поки в нього була година перепочинку — і блискавки, і гриміння небесне, і виття звіряче, і полум’я.

І біль. Завжди, завжди — біль!..

Розділ сьомий

БЕРЕГИНЯ

Це, звичайно, дивно й жахливо,

як раптом стрінеш неможливе.

Це, звичайно, мов зрада розуму,

коли біду не збороти хоробрістю.

Це, звичайно...

Вона всміхнеться,

наче засяє сонцем серце.

Мовить: "Хочеш — рубай.

А хочеш..."

І, грайлива, сміється, морочить.

Й благаєш:

"Господи, не збавляй!.."

— Отже, "попросили"? — уточнив Андрій, уважно роздивляючись самохідні чоботи.

Була глупа ніч; вони нарешті вирішили зупинитися і перепочити — якщо вже їх досі не наздогнали, то тепер і поготів... До того ж, за Ропушчине Кільце виїхали, а за його межі не кожен вовкоградець ризикне вибратися.

Словом — відпочинок. Степан вирушив за здобиччю, Андрій тим часом хмизу назбирав і вирішив оглянути речі: чи всі на місці, чи все гаразд? Насамперед — скриньку, та з нею якраз — що станеться? Он стоїть, боками, на яких бризки крові запеклися, сито виблискує. Треба відмити, але це завтра зранку, сьогодні сил немає дурницями займатися...

Потім якось самі собою пригадалися чоботи. Весь день вони поводилися сумирно: тупотіли трохи позаду Орлика, відставати не відставали, але і вперед не виривалися. Миколка, щоправда, ні-ні та й

оглядався перевірити, як вони там. А Андрія спитай — краще б, якби відстали чи загубилися. І так клопотів по вуха, а тут ще чоботи ці...

І як з ними хлопець "спілкується"?

Сам не розумію, розводив руками той. Вони, дядьку Андрію, в кущах ховалися, коли ви з дядьком Степаном у місто звіряче пішли. Довго хоронилися — певно, боялися чогось. Ну, а я їх примітив та й покликав. Словами, як же іще. Вони візьми та й вийди. А потім попросилися з нами. Не словами — чим же їх вимовляти? Просто... попросилися і все.

Андрій пальцем поманив чоботи — підійшли, сторожко, але наче з гідністю. Це йому несподівано сподобалося, і він посміхнувся їм, і — от дива! — ті немовби посміхнулися у відповідь. Відразу стало зрозуміло, як з ними Миколка спілкувався. Хоча, звичайно, таким чином на теми сторонні не дуже-то побалакаєш...

— О, вже із взуттям знайшов спільну мову! — не пропустив нагоди покепкувати Степан. Він якраз повернувся зі здобиччю — знову із хвостатим зайцем.

Засмажили, поїли; лягли біля вогнища відпочивати. Неподалік тихесенько форкав вичищений та нагодований Орлик, поскрипували сонні чоботи.

— Гарно горить... — задумливо промовив, дивлячись кудись у далечінь, Степан. — Просто тобі як на Купала...

— А чи не Вовкоград це? — Андрій підвівся на лікті, аби краще бачити. Дійсно, горіло якраз у тому місці. А більше з такої відстані нічого не розбереш.

— Владу ділять, чи що?

— Ну, вже точно, не підсвічують, аби нас краще видно було.

— А може, напав на них хтось? — висловив припущення Миколка.

Андрій стенув плечима:

— Та навряд... Ропухи вартують уважно й цілодобово. Вони ж кам’яні, їм спати не треба. А от нам, панове, не завадило б. Тож пропоную цей дишпут продовжити завтра. Згода?

Хлопець позітхав трохи, але згодився, а от Степан пропозицію сприйняв надто піднесено.

— Ну, ви влаштовуйтеся, а я піду прогуляюся до кущиків, — підморгнув їм Андрій.

Степан підійшов через кілька хвилин. Ярчук стояв і пихкав люлькою, розглядаючи вогонь на видноколі.

— Гадаєш, ті, хто за нами женеться?

— А біс їх знає, — сказав Андрій. — Їх-то, може, ропухи б і не пропустили...

Хоча саме думав, що ці якраз при потребі і камінь на порох перетворять, і повз ропух чарівних проїдуть.

...До речі, на пагорбі біля Межигірки, коли він по райдузі у Вирій їхав, у кущах на схилі хтось сидів. Не Миколка і не Степан.

Хто тоді?

* * *

Вона прийшла вночі, днів десь через сім після вовкоградських пригод.

Відтоді і до цієї от ночі нічого особливого з ними не відбувалося. На ранок після пожежі похмурий Андрій, який погано виспався (надто скрипіли вві сні чоботи), згадав про люстерко, дихнув на нього і прочитав: "Їдь до Слуцького витоку". Гаразд, усе ж зрозуміліше, ніж попередня вказівка. Чи порозумнішало люстерко?

Їхали швидко, намагаючись по можливості обходитися без денних привалів чи хоча б робити їх якомога коротшими. Чоботи трималися краще за всіх, от тільки замість хропіти поскрипували ночами, чим інколи заважали спати — та не проганяти ж їх за таку дрібницю; терпіли...

Скринька якось у мить ніби поважчала. Він ретельно обдивився її, підозрюючи причетність Миколки, але нічого не виявив. Заодно дослідив уважніше кришку та замок — і вкотре здивувався: замка ж і не було. Наче володар скриньки навмисне спокушав: підніми кришку, поглянь, що там.

А от дулю тобі з маком! Обіцяв, так уже виконаю, з похмурим задоволенням подумав Андрій. Теж мені, знайшов, кого під’юджувати!..

Про всяк випадок Миколці було влаштовано ґрунтовний допит, але хлопець з усіх сил відхрещувався і навіть врешті-решт розревівся: "Що ж ви, дядьку, мені не вірите?! Я ж чесно!.." Довелося втішати, вибачатися.

Степан тільки зубоскалив: бач, який ти у нас недовірливий, Андрію, — але в очах вовкулака проглядало щось дуже і дуже серйозне, наче в тому, що коїлося, він бачив свій сенс, Андрієві незбагненний. Не даремно, мабуть, Корж кілька разів брався розпитувати про власника скриньки — але що Ярчук міг розповісти? Він і сам, по суті, нічого не знав про цю людину.

Так минув тиждень. Клопоти, які, певно, загубили біля Вовкограда їхні сліди, знову дали про себе знати — та всерйоз. Зранку Степанова тінь почала свербіти, і йому довелося поспіхом напитися водиці з міха. Потім у Коржа прихопило живіт (не інакше, учора повечеряв неїстівною мишкою) — і хочеш не хочеш Андрій змушений був оголосити привал.

Він навіть не здивувався, коли в небі на горизонті помітив цятку, яка рухалася. Мовчки потягнувся за рушницею і сидів собі далі на деревинці, пихкав люлькою, чекав.

Чомусь вирішив, що це ще один небесний черв’як, аж ні. Здалеку предмет нагадував домовину, та коли підлетів ближче, виявилося, що це хатка. Кумедна така, із різьбленими пряникоподібними стінами і дашком, зі звірячими мордами на віконницях і безліччю відростків знизу, які скидалися на коріння чи на пташині лапи. Не звертаючи уваги на приголомшених подорожніх, хата повільно летіла кудись у справах. І тільки коли порівнялася з подорожніми, двері зі скрипом прочинилися і назовні — прямо на Степана з Андрієм — посипалося сміття, яке зазвичай будь-яка господиня вимітає з кутків та з-під ліжка. Навіть чоботам-самохідцям перепало — і вони взялися кумедно перекидатися у повітрі, силкуючись витрусити з себе пилюку та крихти.

— А скільки ж говорилося, навіть мудрість така народна існує: не виносити сміття з хати! —прогарчав Степан. — І от, будь ласка! Ще й не вибачилися!

— Знаєш, — хитнув головою Андрій, — краще так. Я, щиро кажучи, зовсім не хочу, аби господар цієї хати нас помітив. Обійдемося без вибачень.

Решту дня вони провели в блаженному байдикуванні. Миколка чистив чоботи, Андрій — коня, Степан лежав у затінку і "страждав". Просто тобі райські кущі, тільки золотих яблук не вистачало, але на них подорожні вже надивилися, досить.

Вечеряли старими припасами, оскільки Степана відправляти за здобиччю було б жорстоко, а Андрій, зізнатися, полінувався йти. Та й потреби особливої не було.

Ну от... А вночі прийшла вона.

* * *

Так буває: спиш спокійно, міцно, але раптом наче смикає тебе щось, виштовхує з безодні сну в Яв... чи у Вирій.

Андрію се було знайоме — відчуття не один раз рятувало його від неминучої загибелі. Наближення чужинця він завжди відчував дуже гостро, особливо уві сні.

Саме тому, що таке трапилося з ним не вперше, Андрій, хоч і прокинувся, але лежав спокійно. Головне — не сполохати противника.

Так, шабля поряд, храпнути наче уві сні, трохи перемінити положення і рукою... ні, не доторкнутися, але посунути пальці до руків’я. У голові думка: "Наздогнали-таки! Ех, не треба було брати з собою Степана..."

Сам засоромився власних думок і сам же вилаяв себе за це: знайшов час і місце сентименти розводити, кирпатий дідько тебе забирай! Хоч у живих лишитися б для початку!

Легесенько, двома пальцями лівої намацав малесенький камінець і кинув у кущі. Непрохані гості неодмінно повернуться в той бік. От і добре, а ми тим часом...

Насправді ж ні на які роздуми часу в Андрія не було — просто жбурнув камінець у кущі й одразу почав діяти: швидко перевернувся,

вхопив шаблю, скочив на ноги, відплигуючи подалі від пригаслого вогнища...

— Який ти смішний... — мовила вона. — Невже перелякався?

А він, бачить Бог, дійсно перелякався!

Гостя була сама, але це ще нічого не означало, зовсім нічого. Чи, якщо завгодно, означало надто багато. Виходить, ті, хто відправив її, впевнені, що вона і сама впорається.

Навіть без зброї, якщо у неї пістоля не... та ні ж, Господи, де ж їй пістолю ховати! На ній і немає нічого, тільки довге розпущене волосся до колін; а руки вона тримає на виду, і вони порожні.

Порожні, як і Андрієва дурн а макітра.

— Ані руш, — проронив він. І несподівано для себе додав: — Будь ласка.

Вона легесенько стенула плечима:

— Не рухаюся. Щось не так?

Він не відповів, замість цього тричі перехрестив її. Вона, широко розкривши очі, з цікавістю споглядала за процедурою.

Очі... Як там у пісні?

Ой ви очі-оченята, зіроньки ясненькі!

Виглядайте-угадайте, де ж то мій миленький!

Чи —

Твої очі — як криниця!

Дай, зорю, води напиться!

І ще — якщо до цієї миті він вважав вислови на зразок "втонути в її очах" виключно поетичними викрутасами, то тепер розумів, що це, Боже ж мій, свята правда! Бо — тонув, і не чекав ані пощади, ані спасіння.

Згадалося —

Берегине, берегине!

Як побачу, серце гине!

І — наче водою холодною обдало (не даремно тонув!): що дозволяєш собі, старий дурню?! Ти хоч зрозумів, хто вона така?

"Нечисть, — казав Світайло, — животворного хреста не завжди боїться, як у народі зазвичай вважається. Інакше надто просто було б їх знищити.

Є й інші прикмети, за якими можна нечисть упізнати. От, наприклад, якщо набуде вона людської подоби, то і буде в усьому на людину схожа. За винятком одного: пупка не знайдеш, скільки не шукай. Бо їх не жінка народжувала, а приходять вони, з Яв’ю розпрощавшись, через Нав, де колишні тілесні шати скидають і в нові вбираються".

Ну, з одягом у цієї негусто, прямо скажемо. І волосся, яким би довгим не було, приховує далеко не все — а точніше, майже нічого. Сніжно-білу шкіру на животі, наприклад, видно навіть звідси. Вона гладенька і рівна, без зморщок, без складок. Узагалі без нічого.

Ця жінка не була народжена на світ.

"Та й не жінка се взагалі, — люто виправив себе Андрій. — Не жінка — берегиня! Душогубиця".

Він знав про схожих на неї не багато, але достатньо, аби не сумніватися в її зловредній природі і вбивчих чарах. Невпокоєні душі іноді перетворювалися у Вирії на голих чи напіводягнених довговолосих дівиць, що жили біля річок або у полях, а бувало — й у лісах. Їх називали по-різному: мавками, нявками, русалками, але насамперед — берегинями. За одними повір’ями, вони охороняли (берегли) скарби чи якісь особливі чародійські місцини, за іншими — жили біля берегів річок. І майже завжди — занапащували безсмертні душі парубків чи молодиць: затягали на дно, лоскотанням доводили до смерті...

У Вирії їм відводилося не більше року. Здавна, ще до хрещення Русі, знаючі люди запровадили звичай, який тепер називають Русалчиним тижнем, чи Русалчиними проводами. У ці дні живі наче заново ховають русалок, таким чином даючи їм можливість удруге вирушити у Нав, а звідти — Божим шляхом за виднокрай.

Але, хоча щороку колишні берегині повністю розутілювалися, поступово на їхнє місце приходили нові. Такий виходив коловорот душ у природі...

— Як на мене, ти мав би бути сміливішим, — сказала нічна гостя. — Чого мовчиш?

— Розмірковую, як чимшвидше відправити тебе на той світ, — навмисне грубо відповів Андрій.

— Ми вже на тому світі. Дивно... Ти навіть не цікавишся, чому я прийшла. Зазвичай питають.

— Ні до чого. І без того зрозуміло, що саме змушує таких, як ти, приходити до людей.

Вона злегка хитнула головою, і він мимоволі здивувався: вона так була не схожа на тих жінок, яких йому довелося бачити за довге життя. Вона була наче порцелянова, наче дмухнеш — розіб’ється на тисячу уламків.

— І що ж саме?

— А то не знаєш?

Вона сумно посміхнулася краєчком тонких губ:

— Знаю. Мені пояснили. Гадаєш, тому такі, як я, і приходять до живих?

— Хіба ні?

— Інші — можливо. Особливо ті, що заморочені й забули, ким були і ким стали. А мені — немає потреби. Що візьмеш з тебе, козаче? Та й чого я потребую? Раніше потрібні мені були гроші, аби сім’ю прогодувати, матір та сина з донькою. А тепер, навіть якщо насиплеш ти мені щедрою рукою жменю червінців, — куди діну їх, на що витрачу? І плаття мені не потрібні — тут холодно, козаче, завжди дуже холодно, але жодна шуба не допоможе зігрітися і полум’я не обпече мене. Тільки одне... але ти... ні, не має значення.

— То навіщо прийшла? Може, хочеш, аби впокоїв?

— А ти б не відмовився! По очах бачу, що ні! Я, знаєш, теж... Та це тобі не під силу. Наді мною є влада, яку ти не зламаєш. А прийшла я...

Вона не договорила.

— Матусю, — тихесенько прошепотіли у Андрія за спиною. — Матусю!!! Ти повернулася!

Звичайно, це був Миколка — хто ж іще! Хлопця, певно, розбудила розмова Андрія з берегинею, і спросоння малий прийняв її за матір. І щодуху кинувся до неї обніматися, чого в жодному разі не можна було допустити!

Не обертаючись, Ярчук простягнув ліву руку:

— Стій! Ані руш, чуєш!

Андрій не розрахував, і Миколка від сильного стусана полетів на землю. Поряд із ним уже завмер вовкулак, готовий на все.

— Пусти мене до неї! — закричав Миколка. Він скочив, стискаючи маленькі замурзані кулачки, і був зараз страшніший за будь-якого Андрієвого противника, з яким козакові досі доводилося стикатися. До того ж на нього Ярчук ніколи б не підняв руки, у нього взагалі не було зброї, якою можна боротися із цим.

Зброя була у неї.

— Зупинись, будь ласка, — сказала вона. — Ти помиляєшся, хлопчику. Я не твоя матуся.

І тоді миттєво все змінилося. Похитнувшись, наче підстрелений, Миколка прошепотів: "Матусенько!.." — і втратив свідомість. Степан, обережно схилившись над ним, почав лизати хлопчикове обличчя довгим вовчим язиком.

— Чому ти не обманула його? — спитав Андрій. — Це було б тобі на користь. Ти могла б...

— Я обманула, — просто відповіла вона.

* * *

— Відійдіть кудись подалі, — прошепотів Степан. — Краще — аби звідси вас не було видно. А то коли оговтається, щоб гірше не стало.

"Куди вже гірше", — похмуро подумав Андрій, але підкорився. Він знаком наказав берегині йти за ним у ярок, де Миколка не помітив би їх із табора.

Спустившись, майже збігши крутим схилом, він зупинився і пошукав поглядом місце, де можна б сісти. Розмова, здається, буде довгою і не з приємних, і Андрій не збирався впродовж неї по-дурному переминатися з ноги на ногу.

— Ти б хоч накинула щось на плечі, — стримано проказав він берегині. І, знявши з себе, подав їй жупан. Та прийняла, хоча видно було, що тільки через Андрія, задля його спокою.

Коли брала, руки їхні випадково зустрілися, і Ярчук смикнувся — надто холодними виявилися її тонкі білі пальці, які не знали, схоже, що таке важка селянська праця. Та й узагалі гостя найменше нагадувала селянку, швидше — польську заможну панночку, що аж ніяк не збігалося з її словами, що вона Миколчина мати. Хлопчик дорогою дещо розказав про себе, тож Андрій мав уявлення.

Вона перехопила його погляд і тут-таки здогадалася, про що він думає.

— Сама не знаю, як він мене упізнав. Бо я тут в іншій личині. Та й прийшла не за тим, аби відкритися йому.

Андрій угледів-таки підходящу колоду та присів. Гості сідати не пропонував.

Запитав:

— Чому ж так? Невже не скучаєш?

Вона повільно похитала головою — і він, перехопивши її погляд, знітився.

— Не в тім річ, — відповіла спокійно. — Ти ж знаєш, мені тут перебувати не більше року. А з ним я бачитися взагалі не зможу. Навіщо ж тоді дитину засмучувати?

— Тоді чого прийшла?..

— Прийшла, аби врятувати його.

— За нами хтось женеться?

— Можливо. Не знаю нічого про погоню. Я — про інше... про те, що чекає на вас попереду.

— Ти знаєш, куди ми прямуємо?

Вона м’яко, плавно подалася вперед і сіла поряд з Андрієм — але на достатній відстані, аби не бентежити.

— Я слідкувала за вами вже кілька днів, — сказала тихо. — Це ж мій син, розумієш. Я бачила, в який бік ви їдете. І підслухала, куди саме,

хоча так і не збагнула, для чого і чому такою дивною компанією. Ні-ні, я не розпитую, мені… не все одно, але я розумію, що це таємниця. Я турбуюся за Миколку, однак вірю тобі і знаю, що з тобою він буде в безпеці. Якщо тільки ви не поїдете далі на південь.

— Чому?

— Я не можу пояснити… не маю права. Просто повір.

— Я мушу їхати далі. З ними чи ні, але мушу. Якщо хочеш, я залишу Степана доглянути за Миколкою. Та й сама за ними приглянеш, не показуючись сину на очі.

Вона смикнулася, наче примарилося їй наближення чогось невимовно жахливого. В очах затріпотів відчай упереміш із панікою:

— Ні! їм не можна тут залишатися. Я і так ризикувала, прийшовши сюди. Я не повинна з’являтися поряд із вами, ні в якому разі! Краще їдьте згори, через Яв. Тут же неподалік Джерело — вийдете, а потім знову, коли буде потрібно, ввійдете. Ти про погоню якусь казав. Якщо є вона — ще й зі сліду зіб’єш. Не губи їх, прошу тебе! Та й про себе подбай!

Він піднявся з колоди і крокував галявиною, час від часу чіпляючись ногами за коріння. Якщо поміркувати, берегиня давала слушну пораду.

Звичайно, якщо не обманювала.

Але перевірити це можна тільки, так би мовити, на власній шкурі.

Ризикнемо?

"Так! — вирішив Андрій. — Якщо обманює, якось викрутимось, а якщо ні — виходить, ще й врятуємось".

До того ж невиразно спливали в пам’яті пересторо ги Світайла саме про оці місцини. Він спробував пригадати деталі, але нічого не спало на думку.

— Гаразд, — пробуркотів, — домовилися. До найближчого Джерела я шлях знаю, не турбуйся. Звідти також виберуся. Тож за сина можеш не турбуватися. Швидкого тобі упокоєння.

— Дякую.

Він зробив невиразний жест рукою на знак прощання і поквапився нагору, подалі від цих очей і роз’ятреної душі. І тільки біля вогнища згадав, що забув забрати жупан, але повертатися не став.

І ще згадав, що так і не дізнався, що ж може допомогти їй зігрітися.

* * *

Біля роздмуханого багаття (хмиз воркотів, наче коти навесні!) Степан з усіх сил намагався розвеселити Миколку. Виявилося, що при падінні у хлопця випав останній молочний зуб, і тепер вони удвох промовляли: "Мишко, мишко! На тобі кістяного, а мені дай залізного!" — після чого зуб кинули через голову Миколки — якраз у бік Андрія, який наближався. Той ледве встиг відхилитися — і маленький білий уламок полетів кудись у темряву, в кущі, де відразу завовтузилося щось масивне. Якщо то і була миша, то в усякому разі не звичайна, які у хатах за пічками мешкають.

Добре, хлопець нічого не почув, а Андрій зі Степаном тільки обмінялися значущими поглядами: та в кущах все стихло. Потім

вовкулак, вибрав слушну мить, збігав у той бік і перевірив, однак нічого не знайшов.

Тим краще, якраз війна з місцевими мишами не входила в плани Ярчука.

Він наказав швидко і без зайвої балаканини збиратися. Миколку переконали (чи він тільки зробив вигляд, що повірив), що матуся йому наснилася. А зуб, мовляв, випав уві сні, буває.

Вони навіть не розпитували, куди вирушають. Андрій же приблизно визначив, де зараз знаходиться їхній маленький загін, і повів його на схід. Джерело помітили здалеку — щоправда, ніхто, крім самого Ярчука, не здогадувався, що це. Виглядало воно як звичайнісіньке озеро, хіба вода була з дивним золотавим відтінком. І не даремно — Джерело було Золотаве, себто таке, яким із Вирію можна в Яв повернутися.

І вони повернулися. Дочекалися певного часу (а саме — тієї миті, коли сонце сідало за виднокрай) і в’їхали у води озера.

Потрапили знову в проЯвлену осінь, таку рідну і таку незвичну після більш ніж тижня блукань по Вирію. Он і село попереду вигулькнуло...

— Чи віриш, мені починає подобатися наша подорож, — заявив Степан.

— А мені ні, — коротко відповів Андрій, але пояснювати не став.

Однак і звертати зі шляху, на який вивела доля, — теж. Поплескав Орлика по шиї та й спрямував у бік села, яке, ще сонне, підпирало пічним димом небо.

Не так, ой, не так в’їздив він сюди майже сім років тому!.. Але на душі було ще важче, ніж тоді.

Десь, поспіхом надолужуючи втрачене, дер горлянку півень, що проспав світанок.

Розділ восьмий

КИСИМ

Іржаво-вологе листя. Мовби

дощ порізався. Пахне кров’ю.

Пахне світанком, який десь зник, —

й блукає вітер мертвим гіллям.

Хтось шепоче тобі: "Зупинись".

Не у лад клянешся: "Не я!"

— Я зачекаю у гайку, — сказав Степан. — Не хочеться зчинити тут ґвалт і отримати кулю в груди. Після всього — образливо буде.

Андрій неуважно кивнув, стурбований зовсім іншим:

— Авжеж, іди. Відшукаєш нас потім?

— Ображаєш, братику, — фиркнув вовкулак. Хвацько підморгнув похнюпленому Миколці і гайнув у кущі. Чоботи теж, видно, не бажали зайвий раз попадатися людям на очі і вправно чкурнули за ним.

— Це ж була матуся, так? — тихесенько прошепотів Миколка.

Андрій не знайшовся з відповіддю, надто був зайнятий собою та знервований видовищем хат, що наближалися, — власне, однієї з них, до якої, якби його воля, ніколи не заїздив би. Але розумів: доведеться, саме тому що опинився тут і тепер. Просто так нічого не трапляється ні в Яві, ні в Наві, ні у Вирії.

"Виходить, так судилося".

Сонце висіло над селом достиглим гарбузом; за парканами вже щосили заходилися собаки.

— Чого ж ви мовчите, дядьку?

Він нарешті згадав про хлопчика і те його запитання. Похитав головою:

— Ні, тобі здалося, то була не вона.

— Ну навіщо ви обманюєте, дядьку?!

— Але ж це і не могла бути твоя матуся. Вона зараз напевне на небесах у Бога, в Раю, з янголами.

Миколка лише зітхнув:

— Правда ваша. А все-таки, знаєте...

Розмова перервалася — старенька, яка прямувала з цеберками до колодязя, раптом зупинилася, наче наткнулася на якусь невидиму, але нездоланну перешкоду.

— Боже ж мій! — прошепотіла, захоплено дивлячись на Андрія. — Рятівник! Рятівник навідався!

— Доброго дня вам, паніматко, — вклонився Андрій. — Дозвольте допомогти з цеберками.

Старенька відсахнулася, наче він збирався насипати їй за пазуху жменю живих мишей.

— Та як пан Андрій може таке казати! Та що ви! Та я уже звикла, їй-богу! Стільки часу... Галя ж уже пять років як заміж вийшла, так я одна живу, ну, ще інколи заходить Оксана по господарству допомогти. І Гнатко навідується, як можливість випадає. От би, пане Андрію, його частіше відпускали... я розумію, козацький закон суворий, а все ж і серце матері треба поважати. Хоча що це я?! — до хати, милий гостю, до хати!

Ірина поспіхом повернулася на подвір’я, так і не набравши води; прочинила браму і щиро запрошувала, аби Андрій вшанував візитою.

Куди дінешся — вшанував. Тим більше, що зранку не снідав, а з хати тягло такими пахощами, що шлунок миттю приріс до ребер!

...Смакуючи знамениті Іринині пампушки, Ярчук сам собі здивувався: чого було боятися? Невже — подяки матері врятованого тобою Гната? Звичайно, дякувати варто насамперед тому, хто не так давно заходив до тебе в гості зі скринькою. Але ж і ти тоді життям своїм ризикував, правильно?

То чого ж носа вернеш?

Миколка, забувши про нічні переживання, жваво торохкотів бабусі Ірині, який дядько Андрій бравий козак. Малому вистачило глузду не згадувати про їхні пригоди у Вирії, і він повідав старенькій про більш звичні речі (переважно ним же самим і вигадані).

Потім Миколка задрімав, і Андрій обережно переніс хлопця на піч, вкрив ковдрою, а сам сів, аби хильнути ще чарку оковитої.

— Пане Андрію... — Паніматко?

— Даруйте, що насмілююся вдруге вас про допомогу просити, але... Як не ви, вже ніхто мені не допоможе.

Стара ледве не плакала — так, певно, гнітила її сама лишень думка про те, що треба говорити про нову біду.

"Що за "біда"?" — роздратувався сам на себе Андрій. І відставив у бік недопиту чарку — мабуть, різкіше, ніж варто було б.

— Що сталося, паніматко? Вас хтось ображає?

— Та ні, ні! Не в тім справа...

Вона розповіла — і Ярчук зрозумів, що даремно не прислухався до своїх передчуттів, хай їм грець; даремно!..

* * *

З Костем Галя познайомилася на вечорницях. Вона давно ходила у дівках, хоча однолітки її вже — котра заміж вискочила, а котра й третю дитинку у люльці гойдала. І от вгледіла собі цього. Кость був з сім’ї заможної, тож волів оселитися окремо від тещі, хоча не сказати, що Ірина була ядучою... ну та зрозуміло, діло молоде, вона не ображалася. Тільки за Галю раділа, що нарешті знайшла дочка щастя. Знову ж, хоч сім’я Костева жила в іншому селі, хату він собі збудував тут — подейкували, з батьком про щось сильно посварився, тож... Говорили навіть — через Галю. Але на весіллі нічого такого Ірина не помітила, а вже потім не часто з Костевими батьками бачилася.

Частіше на могилку до них ходила, ніж живими бачила. Бо два роки тому село їхнє попалила орда — те, де Ірина жила, не зачепили, а рідне Костеве — до цурки, тільки свині блукали попелищем.

Кость тоді саме гостював у батьків. Тіла не знайшли, але думали, що теж... Після набігу мало хто лишається в живих та на волі, а до ясиру потрапити — все одно що померти. Ні, у сто разів гірше, ніж померти.

Тому так здивувалися, коли Кость повернувся — місяць по тому, коли вже ніхто і не чекав, коли всі звикли до думки, що Галя стала вдовою, а вона сама прислухалася нарешті до поради матері й вирішила переселитися назад у батькову хату (одній вести господарство — ой як нелегко!).

І от — повернувся.

І односельчани шепотіли між собою: "Пощастило!" — хто радісно, а хто й заздрісно.

Спершу жоден не помітив за Костем дивацтв. А дивацтва... химерні вони були, дивацтва ці, от що!

Бо якщо замислитися, як може поводитися людина, котра врятувалася від смерті? Або щосили радіти та на кожному перехресті про це торочити всякому зустрічному, або навпаки — у мовчанку грати. А цей, хай Бог милує... Ледь почнеш із ним розмову про той день, він відповідає, але якось — сам не помітиш, як — переводить на інше. Та не просто на інше, а на те, про що тобі самій говорити не хочеться.

Раніше так не вмів; раніше взагалі був звичайним хлопцем, ну, може, тільки трохи пихатим через своє багатство. Тепер пихатість наче заховалася глибоко-глибоко. От заговориш до нього — він відповість привітно, і навіть, буває, візьме тебе за лікоть чи до плеча доторкнеться, щоб ніби краще пояснити, що сказати хоче, — а тебе від цього такий

жах проймає!.. Так би і чкурнула геть, та навколо люди (а навіть якщо і немає нікого!..), і він — звичайна ж людина, не можна отак просто взяти і побігти від нього!

А кортить — і щоразу сильніше і сильніше!

Зрештою люди почали його уникати. Він же, чи то відчуваючи від цих страждань якесь неприродне задоволення, чи то не помічаючи, що коїлося, навпаки, прагнув поговорити з кожним, кого зустрічав. А кого не бачив — шукав. Доходило до смішного; Оксана, Іринина подруга, розповідала, що, помітивши його, поспішила у хліву сховатися, — так він і там знайшов; думала зґвалтує — ні, просто спитав, як здоров’ячко, про те, про се.

А відчуття — наче зґвалтував.

І не тільки з жінками так, із чоловіками теж. Сердилися; двічі чи тричі хтось намагався підстерегти і злегка, для науки, пройтись кийком по спині. Палиця незмінно полишала руки власника і вирушала у подорож по його ж хребту.

Залишили у спокої — та ж Кость, як і раніше, прагнув спілкування. І придертися до нього не могли, що особливо лютило найбуйніших, які хотіли за допомогою кулаків та кийків раз і назавжди покласти цьому край.

Тоді і згадали про Галю. Вона, треба сказати, теж дуже змінилася після Костевого повернення. Дочка Ірини ніколи не була балакучою, а тут — узагалі немов води у рот набрала. І обличчям перемінилася, змарніла, наче вмить постарішала чи помертвішала навіть, мовби її з домовини, прости Господи, витягнули. Ірина вся змучилася, на це дивлячись, але так і не змогла нічого дізнатися. А Кость, наче навмисне, хату поставив на самому краю села — сусідів не розпитаєш. А як не прийдеш, так цей завжди поруч, ні на хвильку одних не залишить. Та

якби й залишив, Галинка — погляд у підлогу і плечем так смикає, мовляв, заспокойтесь, матусю, що ви, їй-бо...

Тільки одного разу, коли Ірина не витримала і розридалася, Галя сказала: "Матусю, ну навіщо ви так? Він хороший, матусю. Все добре".

Когось іншого це ввело б у оману, але не її, ні. Вона ж знала свою Галю з колиски, вона відчула, що якраз навпаки, нічого доброго. Та, власне, вона знала це і до того, як відчула.

Але нічим зарадити не могла. Не змирилася, але наче завмерла в очікуванні миті, коли можна і треба буде діяти.

Її випередили. Хтось здогадався: якщо не можна провчити самого Костя, то що ж заважає — Галю?! її ніколи радо не вітали, була несимпатична, людей привернути до себе не вміла; тихоня. На таку просто так рука наче й не підніметься — але ж тут не "просто так". Життя вже не було, Кость усіх допік.

І дуже вчасно у двох-трьох баб відразу перестали доїтися корови, а у старости закульгав молодий жеребчик. "Відьомські штучки", — шепотілися по кутках і скоса дивилися — ясно, у чий бік.

Вона і не підозрювала, та й Ірина почула надто пізно. Якби не Оксана — взагалі б дізналася в останню мить, коли щось вдіяти було б просто неможливо: коли дивишся з натовпу на дочку, що йде на дно з каменем на шиї, ніякі благання не зупинять біснуючий натовп, що прагне розправи...

Їй пощастило, двічі. Навіть тричі — якщо тільки пан Андрій згодиться допомогти.

Справа в тому, що староста вирішив не доводити справу до кінця. Він чолов’яга кмітливий і добре розуміє, коли треба зупинитися. До того

ж була підозра, що Кость пропадав той місяць не просто так, а шукав на попелищі скарб, батьком своїм заритий. Давно подейкували, що у старого була схованка на чорний день, і не одна — і кому ж, як не рідному синові, знати, де саме.

От староста і натякнув Галі, що гроші ті варто віддати на богоугодну справу. Давно вже треба церкву відбудувати, татарами спалену. А коли ти не відьма і не поплічниця диявола, то допоможи. Або...

А грошей же нема! — звідки?! Це тільки злі язики подейкують, наче Кость страшенно багатим повернувся, а насправді — нічого подібного.

Страшним — так, повернувся. А от багатим — ні: Галя, бідолашна, ледь кінці з кінцями зводила. Чоловік у хазяйстві не те, щоб зовсім не допомагав, але робив усе так невміло і знехотя, що краще б узагалі не робив. А позичити нема в кого, не буде ніхто давати гроші у борг матері відьми...

* * *

На скриньку вони подивилися водночас: Ірина і Андрій. Та привабливо виблискувала коштовними боками й чекала: ну, що зробиш, козаче, як учиниш?

Чи варто було рятувати її сина, аби тепер заплатити за нього їхніми життями? Якби тоді, на Рівнині передсмертя, Андрій не намагався врятувати Гната, то й не був би боржником власника скриньки — і зараз не сидів би у цій хаті, багатий та разом із тим бідний, наче церковна миша під час посту.

— Скільки хоче староста? — спитав він у Ірини.

Та назвала, і Ярчук, не стримуючись, присвиснув: "Оце заправив місцевий відьмоборець!"

Хоча різниці великої й не було — всі свої гроші, все, що набралося за довгі роки козацького молодечого життя, він витратив на прощальне гуляння, а залишки віддав разом із чересом у монастирі. Тож тепер, крім того, що на ньому, та крім Орлика, нічого в Андрія не залишилося. Голий як бубон. А взяти зі скриньки хоча б один золотий — все одно що душу свою продати. Тим більше слово давав, матір’ю рідною клявся.

Він покрутив вуса і почав повільно, з надмірною ретельністю набивати тютюном люльку, відчуваючи на собі благальний погляд старої.

І було щось іще, дуже важливе, що він, здається, пропустив. Чи, швидше, вона йому не розповіла з якихось причин.

— Коли строк?

Ірина пересмикнулася і відвела очі:

— Завтра. То ви?..

Раптом, наче щось вибухнуло в ній, — підскочила, гепнулася навколішки, обхопила його ноги вузлуватими пальцями:

— Ой, рятуйте, рідненький, ой, рятуйте! Якщо грошей не знайдемо, спалять же її, їй-бо спалять!..

— Заждіть, паніматко! Чому ж спалять? Ви ж казали, перевірятимуть, у ставок кинуть?..

Стара глитнула:

— У тому-то й річ! Спершу у ставок, а потім спалять. Бо...

Не договорила — розхитуючись маятником, зайшлася у протяжному надривному напівкашлі-напівриданні.

Та він уже і сам здогадався чому.

* * *

Вулиця була безлюдна, мов цвинтар опівночі. Тільки пси вихекували на Андрія залишки відданості своїм господарям. Тільки тьмяно, наче знехотя, корчилося на небі сонце.

Орлика Андрій залишив у хліві в тітки Ірини, Миколку — на печі. Скриньку навіщось уклав в упряж і почепив собі на спину. Хоча не думав, що це допоможе в майбутній розмові; втім, ця розмова навряд чи вийде простою і доброзичливою, швидше навпаки.

"Тільки задля Гната", — вкотре вже сказав собі Андрій.

Він сильно прив’язався до цього небалакучого похмурого парубка. Дітей не нажив (чи, якщо й нажив, не знав про це), а от до Гната ставився як до сина чи молодшого брата. Андрієві не хотілося, аби сестру Гната спалили. До того ж мав великі сумніви, що Галя — відьма.

"Я бачила, — сказала йому тоді Ірина. — Вона робила закрутки на старостовім полі. І взагалі... вона змінилася, дуже змінилася, розумієте?"

"От і подивимось, наскільки вона змінилася", — подумав Ярчук, перевіряючи, чи легко виймається з піхов шабля. Певно, слід було прихопити осиковий кіл чи хоча б невеликий клинець, але він вирішив, що і так впорається.

Його приїзд, звичайно, не залишили без уваги. Хтось навіть упізнав у гостеві колишнього Гнатового рятівника. Принаймні, з вікон спостерігали уважно, хоч на вулицю ніхто носа не потикав.

Ну і нехай витріщаються, аби їм повилазило! Ці люди ладні відправити у вогнище молодицю, яка виросла у них на очах, яку багато хто з них знав ще відтоді, коли вона пішки під лаву ходила. Але якщо вони дійсно вірили, що Галя — відьма, тоді це все змінювало. Вона точно не була ученицею знахарки чи травниці, а значить, зціляти не вміла. Тільки закрутки ставити, наводячи тим причину на пшеницю; ще, мабуть, молоко у корів здоювати. А то і щось гірше — але не богоугодне, шкідливе.

Тоді її не врятує навіть те, що вона Гнатова сестра: Андрій власноруч відрубає голову.

Він штовхнув хвіртку і ступив на подвір’я. Назустріч вихопився з-за хати кудлатий безпородний пес, але Ярчук тільки рикнув гортанно, як його колись навчив Світайло, — і собака, підібгавши хвоста, скочив під ґанок.

Рипнули двері.

— Е, та в нас гості! — протягнув сухорлявий чоловік середнього віку, з куцими вусиками і безбарвними очима. — Галю, чуєш! Гість, кажу, вшанував. Ви, добродію, чи дверима не помилилися? До нас рідко хто заглядає, живемо самотиною. — Він перехопив чіпкий Андріїв погляд і кивнув: — Бачу, не помилився. Ну то прошу до хати, там і поговоримо. Заходьте...

Андрію Кость не сподобався відразу. Але обидва знали, що "гість" зайде.

У хаті було темно і трохи вогкувато. Не сказати, зовсім не прибрано, але наче прибирали знехотя, з примусу. Образи в червоному кутку були трохи перекошені, а вікна вкривала легка поволока пилу. Солодкаво пахло цвілим хлібом і землею.

Галя сиділа за столом, безвільно поклавши перед собою руки. Ярчук пам’ятав її зовсім іншою, коли вона ридала і заламувала ці самі руки, дізнавшись, що брат ось-ось помре. І та Галя, навіть ридаючи і божеволіючи, вигляд мала кращий, ніж теперішня.

Вона важко відірвала погляд від голої, темної від часу стільниці.

— Хто це, Костю?

— Хіба не впізнаєш? Здається, він прийшов до тебе. — Господаря, судячи з голосу, дуже розважало те, що відбувалося. І Андрій уперше пошкодував, що не взяв із собою хоча б осикову трісочку.

Галя повернулася до нього і облизнула змертвілі, схожі на двох перегодованих гусениць губи.

— А-а, так. Ви — пан писар, що років десять тому в матері моєї зупинялися, коли через село проїздили.

— Точно, — всміхнувся Андрій. — От же пам’ять у вашої господині! — повернувся він до Костя. — Все пам’ятає!

— Навіщо ви прийшли? — раптом спитав господар. — З цією скринькою. Невже хочете заплатити старості? — І зробив порух, наче збирався доторкнутися до Андрієвої руки, але останньої миті стримався. Теж облизнув губи і зчепив пальці у "замок", певне, аби не так тремтіли.

— Сам не знаю, навіщо. — Ярчук важко опустився на лавку, намагаючись зберегти однаково велику відстань до обох. — І як ви так довго протрималися? Гаразд, живете на околиці, з людьми рідко зустрічаєтеся. Але ж до церкви ходите?

Він особливо виділив "з людьми", і Костеві це не сподобалося.

— Був би ти з осикою чи зі сріблом, — сказав тихо господар, — я б тебе і на поріг не пустив.

— Пустив би, — відмахнувся Андрій. — Якщо не з цікавості, то... Пустив би. Розповідай, як усе почалося.

Кость хмикнув, схоже, трохи розчаровано:

— Так ти прийшов просто розпитати?

— Я згадала, — раптом прошепотіла Галя. — Ви врятували Гната, ви і ще один, так?

— А тепер заявився рятувати тебе, — підсумував Кость замість Ярчука. — Ну то скажи йому! Скажи, що рятувати тебе вже пізно, що ти сама так хотіла.

Галя, на подив Андрія, цілком ствердно кивнула:

— Правда, хотіла. Тепер уже нічого не вдієш.

— То це вона тебе, виходить, оживила? — не повірив Ярчук. Якось важко йому було уявити, що Іринина донька на таке спроможна.

— Кисим, — проронив, наче сплюнув, Кость. — Оживив мене Кисим, хай йому грець! Ну і... допомогли йому теж... Не має значення. Оживив — Кисим, але якби не Галя, довго б я не протягнув.

— Але навіщо?!

— Я люблю його, — просто відповіла вона.

Кость гарячково блиснув очима:

— Нашому гостеві, певно, важко таке уявити. А ще важче — збагнути, що я тут залишився не зі схильності до людожерства. Як, вірите, шановний?

— Вірю, — відгукнувся Андрій.

Він пригадав, як одного разу довелося зустрітися йому з дивним поляком — своїм тезком, тільки того звали на польський лад, Анджеєм. А займався пан тим, що планомірно винищував усіляку нечисть, яку тільки міг відшукати. Робив це за гроші, на них і жив. Здалека впізнають одне одного не тільки рибалки — тезки, незважаючи на ворожість між козаками і ляхами, що існувала вже тоді, розговорилися. І, поміж іншого, пан Анджей скаржився Ярчукові, мовляв, працювати стає дедалі складніше. Різні шкідливі тварюки-людожери вивелися, вимерли, аби їх!.. — а ті, з ким нині доводиться мати справу, тільки з вигляду такі харцизяки. Здебільшого ж вони просто нещасні створіння, які з дурного розуму потрапили у халепу. На таких і рука не піднімається; а з другого боку, якщо він на упиря перетворився (хай здуру) і кров людську п’є, то його вже не перевиховаєш, назад на людину нормальну не перетвориш...

От вам, шановний, дилема серйозна — і як її, скажіть, вирішувати?

І це, зауважу, тенденція, як кажуть учені мужі. А суть її полягає в тому, що з приходом на наші землі християнства кількість створінь нелюдського походження, себто нелюдів, різко зменшилася, натомість майже вдвічі збільшилась кількість нечисті. І, клянуся своїми шляхетними предками, невідомо ще, що гірше! Бо з першими все-таки, що не кажіть, боротися було незрівнянно легше.

Зараз, сидячи у напівтемній хаті Костя і Галини, Андрій уже знав майже всю їхню історію, знав, хоча самі вони не сказали про неї і двох-трьох слів. Кость, звичайно, був нечистем. Таким його зробив, змусивши повернутися з півшляху до дороги Господньої, якийсь Кисим.

Найвірогідніше — татарин, причому ім’я в нього напевне інше, бо "кисим" татарською означає "смерть". Однак не це зараз важливо, а те, чому Кость так довго залишався "живим". Відповідь, здавалося б, була однією-єдиною: Галя любила його настільки, що поділилася з ним своєю вітальністю, своєю часткою життєвої енергії, яку мала. І тепер у них була одна доля на двох — і її, звичайно ж, не вистачало. Звідси Галині блідість, кволість рухів та інші хворобливі ознаки.

Але залишалося незрозумілим, хто навчив її зробити це, — по-перше. А по-друге — навіщо. Який зиск з того научителю, де його інтерес?

І чому їм так довго дозволили жити у селі? Напевно ж люди знали, хто вони такі, це Ірина, любов’ю своєю материнською засліплена, до останнього часу ні про що не здогадувалася.

— Кохайтеся, чорнобриві, та не з упирями, — похмуро пробурмотів Андрій. — Ну її я ще зрозуміти можу. Все-таки — чому залишився ти? Відчув же, що жити так — не галушкою у сметані плавати. І Галі тобі зовсім не шкода?

— Дурень ти, шановний, хоч і знаєш багато, — процідив Кость. — Гадаєш, я з власної волі?.. Татари — ті хотіли просто дізнатися, де скарби батькові закопані. Для того мене і підняли. А потім... Та, яка все так влаштувала, вона, знаєш, сильніша й за Кисима, набага-ато сильніша. Тому якщо чогось забажає, неодмінно матиме. Наказала чекати, наказала людей без потреби не лякати і не чіпати. Просто жити і все. ...Наче я чіпав би!.. Та ти хоч можеш собі уявити, гостю, як це — мертвому серед живих! Є речі, над якими розум не владний. Коли я поряд із повнокровними, мене тягне доторкнутися до них, взяти в них хоч дещицю їхньої долі, вітальності, хай їй грець!

— Такого не можна довго приховувати. Чому тебе терпіли тут? І чому нині їм терпець урвався? Невже старості просто знадобилися гроші?

Кость відмахнувся:

— Йому? Та ні. Не знаю, чому вони раптом вирішили позбутися нас, але точно не через гроші. А терпіли, бо Кисим пообіцяв село не чіпати.

— То він знайомий зі старостою?

— Передавав йому кимось свої умови. До того ж зробив так, аби староста повірив що з ним не жартують, — вже й не знаю, за допомогою яких доказів переконав старого. Мені байдуже. Та тепер для старости ці докази нічого не варті. Я і тобі все розповідаю, бо не хочу йти ось так, мовчки...

— Йти?

— Атож, сьогодні я піду, звільню її і звільнюся сам. Пам’ятаєш, який сьогодні день?

Андрій ляснув себе долонею по лобі:

— Точно! "Дідова Субота", перед Святим Дмитром!

Цього дня влаштовували поминки мертвих, щось на зразок Русалчиного тижня. Ще один спосіб полегшити невпокоєним душам шлях за виднокрай.

— Але чому ти чекав так довго? — здивувався Ярчук. — Давно ж уже міг...

— Наказали — і чекав. А тепер строк скінчився і мене звільнили. Дозволили піти.

І тут знову щось у тому, що відбувалося, здалося Ярчукові вкрай дивним. Він іще не розібрався, що саме, але відчував: не можна сидіти склавши руки.

— Ти ще про дещо забув запитати, — посміхнувся Кость.

— Про що ж саме?

— Про те, як я збираюся піти. — Одним махом він вихопив з-за спини пістоль — і тепер Андрій зрозумів, що його насторожувало. Весь час, відтоді, як він увійшов до хати, Кость намагався триматися до Ярчука тільки обличчям. — А в мене, — продовжував нечисть, — є тільки один вихід. І в прямому значенні, і в переносному. Вдруге не помирають. Оскільки вдруге не живуть. У мене, бачиш, життя позичене. І щоб піти, я мушу розірвати зв’язок. А це можна зробити одним-єдиним способом.

Андрій стривожено перевів погляд на Галю — зовні та була спокійною і байдужою, наче ікона. Однак німе питання зрозуміла — і відповіла:

— Не турбуйтеся, пане Андрію. Я цього давно вже хочу. Це ж страждання, а не життя.

— Але якщо зв’язок урветься, ти знову житимеш як раніше! Твоя доля...

Від хвилювання він рвучко подався уперед, і Кость тут же наказав:

— Сиди! Сиди, вельмишановний, а то, лиха година, я цю кулю пущу тобі у лоб, а не їй. Пістоль, звичайно, доведеться перезаряджати, але тобі, гадаю, вистачить і однієї кулі.

— Це уже від твоєї влучності залежить, — сказав Андрій. — Слухайно, але ж ти кохаєш її чи я неуважно слухав? А якщо кохаєш, так піди сам і залиш їй життя.

Кость болісно похитав головою.

— Ти не розумієш. Не розумієш. Навіть якби була інша можливість розірвати зв’язок... Не має ніякого значення, залишиться вона живою чи ні. Тому що все одно...

Андрій раптом закашлявся, заглушаючи слова нечистя; напад виявився настільки сильним, що Ярчука буквально зігнуло в три погибелі — а наступної миті його захалявний ніж уже тикнувся дзьобом у Костеву руку, яка тримала пістоль. Вистрелити нечисть усе-таки встиг, швидше від несподіванки — і тому промахнувся, куля влучила у віконне скло, все у хаті затягло димом. Зойкнула Галина, вибігаючи з-за стола, та кинулась до свого чоловіка. Андрій думав — аби поглянути, що з ним. Але ні, для іншого. Вихопивши Ярчуків ніж, вона вклала його у здорову Костеву руку — і той, легенько торкнувшись губами її блідого лоба, устромив їй лезо під серце.

А потім підвівся на ноги, з ніжністю, дуже обережно поклавши Галю на підлогу.

— Нема у тебе клепки, шановний, — прошепотів ледь чутно. — І порозумнішати ж не встигнеш.

У цей час на подвір’ї знову істерично заскавучав кудлатий пес. У розбитому вікні з’явилася вовча голова.

— Досить, братику, ляси точити, — задихаючись, прохрипів Степан. — Татари йдуть, уже майже під самим селом. Оточують. Втікати треба!

— Тепер зрозумів? — тихо спитав Кость. — Бачиш, їй було краще померти так, ніж...

— Кисим?

— Саме він. Чимось ти добряче йому насолив. Це ж через тебе мені дозволено піти. Так і сказали: як завгодно, але затримай, доки прибудуть. А потім, мовляв, іди, якщо хочеш.

Останніх слів Андрій не чув — він вискочив на подвір’я і, перехопивши погляд вовкулака, спитав лише:

— Скільки?

— Півсотні, не менше. Незабаром будуть тут. Чоботи я відправив за малим і конем. Іти треба на північ, там є невеликий розрив, можемо прослизнути.

— А якщо прийняти бій?

— Ти ж казав, тобі не дозволено! Та й не відіб’ються тутешні, мало їх. Проти півсотні...

— Мовчи! Хто ще, крім тебе і чобіт, знає?

— А кому я міг сказати?! І так по всьому селу собаки брешуть, мене вчуяли. Давай, братику, швидше кивати звідси п’ятами, бо...

— Треба попередити, — відмахнувся Андрій. — А ти, якщо хочеш, біжи.

Вовкулак визвірився:

— Ображаєш, братику. Мені своя шкура дорога, але навіщо вона мені, якщо... — не договорив, мотнув головою, наче відганяв занадто нахабних мошок.

— Мені теж, — невесело посміхнувся Андрій. — Але і шкуру втрачати не хочеться, тож поквапимось. Ти — до Миколки, я...

— Он наш хлопець, скаче вже.

Вулицею летів Орлик, у сідлі, припавши до гриви, тремтів Миколка. А їх наче наздоганяла пожежа — у хатах прочинялися віконниці, люди вибігали на подвір’я і відразу ж кидалися хто куди: одні назад, за зброєю, другі до сусідів, треті... Треті падали у вуличну пилюгу, збиті татарськими стрілами. Бо у село вже увірвалися перші душогуби, решта ж, певно, тримала зовнішнє кільце, аби жоден не втік.

Чи, ймовірніше, аби не втік один із тих, хто був тут зараз. Андрій.

Задля якого і влаштовано напад.

Свиснув аркан, петлею долі ліг на плечі, владно смикнув до себе — і от уже Орлик без вершника скаче до господаря. І татарин на своєму низькорослому конику-бакемані посміхається від вуха до вуха. А чого не посміхатися? — спіймав же!

Орлик ткнувся Андрієві мордою у плече, мовляв, даруй, хазяїне. Так уже сталося...

Миколка підвівся — точніше, татарин, що його полонив, смикнув мотузку і змусив хлопчика підвестися. Сплигнув на землю, підійшов, завмер поряд, приклавши до горла кривий ніж:

— Стій, де стоїш. І вовку своєму накажи, аби сумирно поводився.

— Він слухатиметься, — мовив Андрій, холодно змірявши поглядом татарина. За спиною у того вже щосили волало і палало село й розлюченими зміями свистіли аркани; голосили баби і хрипіли поранені чоловіки, ревла у стайнях худоба — і мовчали собаки, які встигли скуштувати татарських стріл. — Він поводитиметься дуже сумирно. А ти відпусти хлопчика. Його заріжеш — і сам здохнеш. Вовк у мене спритний, зуби в нього гострі...

— Е, ото пожартував, невірний. Бачиш, шапка на голові — знаєш, як хутро на неї здобував? Не стрілою, стрілою шкуру попсуєш, тільки руками. Тож не жартуй так, не смішно. Краще віддай скриньку — і розійдемося. Тобі добре, мені добре, вовкові добре. І Кисим задоволений буде.

— А що, Кисим хіба не хоче зі мною зустрітися?

— Він з тобою все одно зустрінеться. Але тобі чим пізніше, тим краще? Згоден?

Андрій так і не встиг відповісти, навіть вирішити, що відповідатиме, — на татарина накинулися чоботи. Якось їм вдалося вибратися з того смертельного варива, що кипіло у селі, — і тепер самохідці від душі лупцювали людину, яка насмілилася підняти ніж на їхнього друга. Степан теж не став зволікати і кинувся на допомогу — тож скоро все скінчилося.

Тут — але не в селі.

— Не думай навіть! — ревонув вовкулак. — І так ледь урятувалися. Ти ж сам казав, що обіцяв не лізти ні в які пригоди. А ця різанина — вона ж через тебе влаштована. Ну ж бо!

Андрій скочив на коня, Миколка влаштувався спереду, а за спиною в Ярчука, як і раніше, потворним горбом випиналася скринька. Цього разу

вибору не було! Бо — не було села, одне величезне вогнище з сухої осені і надміру жадібних до життя поселян, і — реготять татари, і — надривно плаче кінь у закритій стайні, і — чиясь розчахнена молодість, і...

І клятва замість міцної петлі аркана на долі — давить упряжжю скриньки.

— Їдьмо! — прохрипів Андрій, вперше за кільканадцять років вдаряючи Орлика каблуками! — Їдьмо, дідько б кирпатий мене забрав! Їдьмо!

Він розвернув коня і скерував його геть. Ще трохи — і рятівний ліс...

З-за хат вигулькнуло троє татар: сидять у сідлах, згорбившись, мізинцем лівої руки тримають вуздечку, іншими пальцями лівиці — лук. Правиця — натягає тятиву.

Орлик відреагував миттєво — і тим врятував життя і собі, і хазяїну, і Миколці. Стрибок; стріли свистять біля вуха... уже за спиною, дві втикаються у стінку скриньки, одна — Андрію у плече. І Ярчук із прихованою зловтіхою шепоче: "Аби знав!" — чи то до себе, дурного, чи до скриньки, чи до її власника...

Ліс усе ближчає, але не так швидко, як хотілося б.

Андрій вихоплює зі шкіряних чохлів на сідлі два пістоля і розряджає, один за одним, у переслідувачів. Не промахується жодного разу. Третього татарина збиває із сідла Степан — і, стиснувши щелепи, рвучко здіймає свою голову до полуденного сонця. Потім мчить за Ярчуком, струшуючи у траву краплі чужої крові.

Далі — Джерело, в яке вони влітають на повній швидкості (позаду чутно ґвалт погоні, що наспіла з села).

Далі — тиша.

Тільки старанно човгають по Вирієвій траві чоботи-самохідці, намагаючись очиститись від бруду і крові, а так — тиша.

Погляд назад

Село догоряло — ще корчилося, волало, схлипувало, але було вже мертве. Татари нашвидкуруч закінчували розправу: хтось завзято пихкотів над зім’ятою, ледь живою молодицею, в очах якої — тепер назавжди — темніла порожнеча божевілля; хтось поспіхом зв’язував руки полоненим, хтось замотував у білосніжну скатертину нехитрий селянський скарб; на майдані стогнали корови, яких зганяли докупи. Перелякана, дивом вціліла кішка спостерігала за цим апокаліпсисом зі старої груші.

...До села в’їхав самотній вершник. Навіть здалеку було помітно, що він дуже відрізняється від татар, хоча і коник під ним низькорослий і довгогривий, і одягнений він так само: короткі їздові, підбиті бавовною штани, каптан, а зверху ще й халат, прикрашений хутром лисиці-чорнобурки. На голові — шапка з лисячого ж хутра, на ногах — червоні чоботи. Все як у татар, але в сідлі вершник сидів прямо і зросту був високого.

А ще — обличчя. Його тільки здалеку можна було прийняти за татарське, але якщо опинитися ближче і придивитися як слід...

Маска. Якийсь диявольський умілець спромігся зняти шкіру з людського обличчя, а потім зробити з неї маску: хиже, сповнене владності та пихатості обличчя з чорними щілинами очей. За якими ховається — хто? чи —що?!..

Схоже, навіть не всі татари знали це.

Вершник їхав неквапно, наче господар, який після довгих років відсутності повернувся у рідні краї. Помітивши його, татари намагалися ніяк не виказувати своє збентеження, але то раптом похапцем злазили з полонянки, не скінчивши розпочате, то стусанами заганяли у натовп хлопця, якому щойно хотіли влаштувати обрізання на очах збожеволілих від горя батьків.

Вершник не звертав на це ніякої уваги. Він цілеспрямовано їхав через мертве село до єдиної хати, що цікавила його.

Очі під маскою щулилися, наче в справжнього татарина. Якби міг — заплющив би...

Він зупинився тільки біля обгорілої основи Костевої хати. Відразу ж помітив мертве тіло зі слідами вовчих зубів, якого тут не повинно бути.

— Його вбив людововк, — сказав один із татар. — І ще багатьох. Ми не змогли наздогнати того, хто був тобі потрібний. Він пішов до уряків.

Уряками татари називали істот, на яких перетворювалися ті, хто помер насильницькою смертю.

— Зараз я викликатиму уряка, — с казав вершник, сплигуючи з коня. — Йдіть у своїх справах, облиште мене.

Вони підкорилися, навмисне не поспішаючи, але все одно не дуже зволікаючи.

Кисим зачекав, відтак розпочав чаклунський ритуал. Метою його було оживити двічі померлого Костя, точніше, вселити душу в давно вже мертве тіло. Завдання ускладнювалося тим, що у полум’ї тіло Костя хоч і не згоріло доостанку, але дуже спотворилось. Утім, любуватися небіжчиком Кисим не збирався.

— Ти… — простогнав той, коли збагнув, що знову викликаний у Яв. (Це було наче сон, приємний і солодкий (Кость уже бачив Господній шлях, уже йшов ним до небокраю!..), який раптом переривають, розбиваючи на друзки). — Ти!

— Я, — погодився Кисим. — Він усе-таки втік.

Кость зітхнув, хоча в тіла, в яке його насильно повернули, не було вже ні легенів, ні потреби в диханні. А от біль нікуди не дівся — біль, від якого він останнього разу ледь не збожеволів.

...Не тільки від болю.

Кисим тоді, сміючись повідомив, що татарам дуже хочеться відшукати скарби Костевого батька — а кому ж, як не синові, знати, де їх зарито? Тож, людинко, поділися таємницею, тобі вона все одно не потрібна.

Незважаючи на насмішкуватий тон, Кость відчув — ховається за ним дещо більше. І Кисиму потрібні не скарби його батька; Кисим наче чекав чогось.

Однак змусила Костя залишитися у Яві та, інша, імені якої він не знав, а знав би — так не насмілився марно згадувати. Вони, здається, були знайомі — вона і Кисим. У всякому разі, той не здивувався, коли потім застав Костя у селі. Кивнув, наче так і мало бути, і наказав "не сваволити без потреби". Кость тоді ледь не розреготався йому в обличчя! Єдиною сваволею, якої він жадав, але якої не міг здійснити, була власна остаточна смерть. Яку, на жаль, вкрала і поки що тримала при собі та.

Ставши нечистем, Кость упевнився у помилковості багатьох билиць, що ходили поміж людьми. Наприклад, він жодного разу не відчув нічого, схожого на задоволення чи хоча б просто спокій — існування в

померлому тілі виявилося суцільною мукою. Галя, звичайно, не знала цього, коли погодилася (за настійливою пропозицією тієї) розділити з Костем свою долю вітальності. А він ніколи потім не насмілювався зізнатися їй, як йому ведеться,

А ставало дедалі гірше. Аби хоч трохи утихомирити нестерпний, жахливий біль у тілі, треба було постійно перебувати між людьми — але ті незабаром здогадалися, точніше, відчули неладне, і сторонилися Костя.

Донесли старості. Але даремно — того уже "заарканив" Кисим, та так міцно, як Кость і уявити собі не міг. Тому коли дізнався про майбутнє "випробування на відьму", а насправді — про вимогу старостою грошей, — дуже здивувався. І тільки. На той час до Костя уже приходила посланниця чи то від Кисима, чи то від тієї — миша розміром з добряче теля. Людським голосом повідомила, що у село от-от має заявитися один козак з дуже незвичайними прикметами — не переплутаєш. І якщо Кость затримає його до того часу, доки не налетять татари, тоді пані Хазяйка ("Все-таки від тієї", — збагнув Кость) тебе відпустить, разом із Галею. Якщо ж ні — подумай про свою дружину, коли вже не про себе. Кисим помилок не вибачає ("То виходить, від Кисима?!..").

Зараз, сприймаючи світ інакше, ніж раніше, отримавши здатність бачити все одразу, Кость тим не менш відчував нестерпний біль у тілі. І дивлячись на грізну маску з чорними щілинами очей, розумів: дійсно, не вибачає.

— Він утік, — задумливо повторив Кисим. — Хіба тобі не звеліли затримати його?

— Його попередили, — сказав Кость. — Вовк, що вміє розмовляти.

— Ну що ж, це міняє справу. Йди.

— Ти обіцяв відпустити мене, Кисиме. — Я відпускаю тебе. Йди.

Кисима урвав владний старечий голос:

— Відпусти його. І покажи мені, де скринька.

Певно, початку розмови старий не чув.

Губи під маскою трохи ворухнулися, наче їхній володар хотів засміятися, але передумав.

— Сам відпусти його, — сказав він старому татарину з неймовірно спотворений обличчям. — А я поки що з’їзжджу за скринькою.

На обличчі старого з’явилося зажерливе нетерпіння; він рвучко кивнув, потираючи руки, зліз зі свого бакемана і поквапом почав розстилати просто посеред брудної вулиці шкуру, а на ній розкладати чи то шаманське, чи то чаклунське приладдя.

— Я передумав, — заявив зненацька Кисим, що уже встиг далеченько від’їхати. — Я сам відпущу його. І тебе теж.

Із цими словами він розрядив два пістоля — один у старого, другий — у Костя.

Потім під’їхав до чаклуна і помахом шаблі зітнув йому голову. І тільки тоді погнав свою конячку навскач.

Татари, які надто пізно зметикували, що до чого, звичайно ж, не наздогнали втікача. Поквапом зібравши награбоване, вони пішли на південь і забрали з собою полонених, залишивши тільки обгорілі кістяки домів, кістки розтерзаних людей, сморід — і Костя, який повз у своєму скаліченому тілі вулицею й благав небеса про милосердя.

І вовки та круки, учувши легку поживу, дочекавшись, поки підуть люди, принесли йому нарешті жадане упокоєння.

Розділ дев’ятий

ПАНІ ХАЗЯЙКА

Дим від люльки — павутинням

на очах.

От і знову не скінчив те, що почав.

І прощання — мов пісок тече в руці.

Усвідомлення приходить лиш в кінці.

Це дарунок геть бездарний, це — мара!

Це той світ, де жить не вміють —

лиш вмирать.

Сивина на серці, долі жовтий степ

та лише слова: "ніколи" і "ніде".

Зупинюсь, гукну, аж зайдеться душа:

"Чуєш, Господи!... — Ти...

Ти не поспішай.

Я усе збагнув, я знаю, як тепер,

я по-іншому... Благаю я Тебе!..."

Лиш луна. Лише крук з-за

куряви гукне.

Лиш ізнову поховають не мене.

І, мов проклятий, знов шепочу один

ті слова-молитву: "Господи, прости!.."

Він простить. Простить...

Чи я прощу собі?

Рана виявилася глибокою, кров довго не хотіла зупинятися і все текла тоненькою цівочкою. Ну, перев’язали нашвидкуруч, Андрій нашептав на рану; кров зупинилась.

— Ми знов у Вирії, — чи то запитав, чи констатував Степан. — Слухай, а що, це так легко — туди-сюди скакати?

— Легко тільки пацюки плодяться, — віджартувався Андрій. — Ти про Джерела чув колись?

— Та я і про Вирій не дуже... — потупився вовкулак. — Мирон... пам’ятаєш, я тобі про нього розповідав — кобзар, який мене вчив? — він інколи про такі речі говорив зі мною, так я ж тоді капловухий був і життєрадісний, воно мені сто років не треба було. В одне вухо влітало, з іншого вилітало.

— Ясно. От що — давай-но спершу від’їдемо подалі звідси, а потім, якщо захочеш, я розповім про Джерела.

— Дядьку Андрію, — тихесенько покликав Миколка, який ще не зовсім оговтався після пригоди. — А... а ці за нами сюди не проїдуть?

— Ні. — Ярчук усміхнувся: — Ну, гаразд, дорогою вам дещо поясню. Джерел взагалі-то багато, але, як ти, Степане, висловився, "скакати через них" зовсім непросто. Тому що вони майже весь час виглядають як звичайні озера та річки. Їх тому і звуть Джерелами, бо пов’язані вони з водою, хоча інколи зустрічаються в землі чи у повітрі. Однак найзручніші і найбезпечніші — у воді. Я сказав, що вони на вигляд як звичайні озера, але насправді майже завжди вони і є звичайними озерами. І лише в певний час через них можна потрапити у Вирій чи навпаки, з Вирію у Яв. Іноді треба ще й слова знати заповітні чи дію зробити якусь таємну. По-різному буває.

— Ну, цього разу, дякувати Богові, обійшлося без таємних дій і слів, — зітхнув Степан. — А інакше б потрапили ми у Вирій хіба що після смерті.

Андрій промовчав, воліючи не видавати всіх секретів. Але справді, не встигни вони вчасно, довелося б Ярчукові зустрітися зі своєю смертю-кисимом набагато раніше, ніж він того бажав. Однак так уже вдало склалося, що сім років тому Андрій пригледів тут дві дуже цікаві осички, що схилили одна до одної верхівки і сплелися віттям, як місточком; вгледів він тоді і те, що місточок той непростий: якщо вимовити потрібні слова та вчинити відповідно, стає він Джерелом — рівно на сім ударів серця. Якраз вистачило, аби все Андрієве воїнство встигло проскочити.

І все-таки Ярчук не був упевнений, що вони у безпеці. Непокоїла думка, чи відірвалися остаточно від погоні, чи нема серед татар якогось штукаря, здатного відкривати Джерела — цього Андрій не знав. І тому намагався від’їхати якомога далі.

Ще сильніше його турбувало інше — розмова з Костем. Точніше — те, що нечисть чекав саме Ярчука, як чекали Андрія і ті, хто стояв за Костем. Кисим. І "та, яка все влаштувала", яка "сильніша за Кисима".

Та, додав він подумки, яка і спрямувала їх у Яв. Начебто-Миколчина-матір.

"Хоч і старий ти, Андрію, але, як і раніше, наївний і довірливий, обдурити тебе — що іншому висякатися, — лаяв він себе. — Побачив голу бабу — і останнього розуму позбувся, думати почав тим, що нижче пояса. От і маєш по заслузі".

Відчутно боліло ліве плече, хоча зазвичай після нашіптування наступало полегшення. Їхати на коні було важко, кожен поштовх віддавався у рані, і Ярчук, сказавши, що хоче пройтися пішки, сплигнув на землю. Стрибок ледь не доконав його, Андрій похитнувся і вхопився за сідло, щоб не впасти.

— Сильно зачепило? — спитав Степан. — Може, зупинимось?

— Давай до лісу, а там уже зробимо привал. — Йому дуже не подобався степ, що розкинувся навколо. Трава, щоправда, цього разу не витріщалася з верхівок чаклунськими очима, але... все одно, щось витало в повітрі, гірше, між іншим, за ковилові очі.

Сяк-так вони дісталися до лісу, але виявилося, зблизька він виглядає не краще за степ. Знову ж, ніяких чудасій у ньому не помітиш; оце і тривожило.

— Степане, ти нічого такого не відчуваєш?

Вовкулак, принюхуючись, покрутив головою з боку в бік.

— Наче ні.

— Слухай, а куди це наші чоботи завіялися? — раптом помітив Ярчук. — Через Джерело ж разом проскочили, а тепер щось їх не видно.

— Може, пішли на полювання, — хмикнув Степан. — Вибач, братику, але, як на мене, даремно турбуєшся. Весь час погано не буває. Колись наступає передишка.

— Ага. Тільки передишки інколи трапляються такі короткі, що ми їх не помічаємо. Ну, вибирай місце для привалу...

— Дивіться, а то не хатка часом? — гукнув Миколка. Він сидів верхи і зараз вказував кудись у хащі, на щось, видиме тільки йому.

— Зіркий хлопець, — схвально пробурчав Степан. — Збігаю подивлюся, що там за будівля, а ви поки тут зачекайте.

Повернувся він дуже спантеличений.

— Ну-у... Пам’ятаєш хатинку, яка над нами пролітала? — як дві краплі води схожа на цю, тільки вона землі міцно тримається. Всередині нікого. І слідів жодних. Навкруги все травою поросло, ні стежинки, ні гілок зламаних. Що скажеш?

— Заночуємо там, — вирішив Андрій. — Все одно далеко нам не відійти, а якщо той, хто живе в ній, захоче нас знайти, — знайде і в хатинці, і неподалік від неї. Згоден?

Степан скривився:

— Наче все правильно кажеш. Тільки на душі в мене неспокійно. Ви влаштовуйтесь, а я ще поблукаю поблизу — придивлюсь, принюхаюсь.

Хатка і справді міцно вросла у землю, лап не розгледіти (якщо взагалі вона їх мала, бо необов’язково ж, аби у хати знизу лапи росли...). Стіни, як і в тієї, найбільше схожі на величезні пряники, втім, надзвичайно старі, засушені, зі стертими краями. На віконницях — мерзенні морди. Двері були не зачинені.

"Найсмачніші яблука — в сусідньому садку. Але і собаки найзліші — теж там", — подумалось не до ладу.

— Яблуками пахне, — прошепотів Миколка, заходячи до хати.

* * *

Хоч і дошкуляло Андрієві плече, а перш ніж боки відлежувати, слід було попрацювати. Він розсідлав і почистив Орлика, перезарядив пістолі і тільки тоді міг розслабитися — зовсім трішки.

Зсередини хата виглядала набагато акуратніше. Піч, щоправда, була нетоплена, але біля припічка чекав невисокий стос дрів, тож незабаром розпалили вогонь. Їстівного у хаті нічого не знайшлося, але Андрій не переймався: він у будь-якому випадку змусив би своє "військо" харчуватися власними припасами, аби не ризикувати...

Перекусив залишками в’яленого м’яса хвостатих зайців, потім влаштувався на лавці біля вікна і заплющив очі. Лише на хвильку. Аби біль трохи вгамувався.

Про подальші події він дізнався вже набагато пізніше, від Миколки.

Повернувся з розвідки Степан, який заодно вдало пополював. Здобутий ним заєць цього разу виявився звичайною тваринкою, яких у Яві багато. Його засмажили, але Андрія вирішили не будити, просто відклали частку на завтра.

— Нехай відпочиває, — пояснив Степан. — Він у нас і так останнім часом знервований, а тут іще ця рана. Йому зараз поспати — саме те, що треба.

Миколка погодився із вовкулаком.

Умившись водою із струмка, що дзюркотів неподалік, теж налагодилися спати. Орлика відвели у невеличкий хлівець за хатою — і міцно зачинили, аби ніхто всередину не заліз. Хоча, як правильно зауважив Степан, кінь сам може постояти за себе, якщо хто здуру вирішить на нього напасти.

Спалося Миколці погано, снилися якісь пацюки, хоботи і чорти. Жах!

Кілька разів хлопець прокидався і довго лежав, вдивляючись у стелю, — здавалося, зі щілин між дошками на нього витріщалися чиїсь очиці з вертикальними зіницями. Завмираючи від страху, він не помічав, як знову провалювався у безодні сну, совався на лавці, вкривався потом і ледь чутно рюмсав уві сні.

А потім йому припекло — довелося вставати, йти на двір...

Він уже виліз назад на пічку, коли почув чиїсь кроки.

От тоді і пригадав, що спросоння не зачинив двері.

Той, хто ходив довкола, постояв трохи біля вікна, зітхнув і попрямував до дверей. Хлопчик завмер, силкуючись не видати себе ані звуком, навіть перестав дихати. І їй-богу, ледь не вмер від переляку, коли тихий жіночий голос вимовив:

— Чи є хто вдома?

Перебираючи подумки можливі відповіді ("Нікого немає!", "А хто вам потрібний?", "Навідайтесь зранку"), хлопчик вирішив, що краще промовчати. Однак нічна гостя так запросто йти не хотіла.

— Господарі, люди добрі, пустіть переночувати, — задушевно попросила вона. — Я багато місця не займу, не об’їм вас, не обіп’ю. Пустіть, а то на дворі страшно одній!

Миколка перелякано глитнув і подивився на старших. І вовкулак, і Андрій — обоє спали міцним непробудним сном. У хліві глухо схрапнув і вдарив копитом Орлик, але він був надто далеко, та й поради ж у коня не спитаєш.

Раптом голос за дверима змінився, помолодшав і став напрочуд схожий на матусин.

— Миколонько, — пролунало з-за дверей. — Я так довго тебе шукала! Я так скучила за тобою! Дозволь мені увійти.

І тонкі білі пальці — її пальці! — просунулися у шпарку дверей.

— Заходь, — прошепотів він, за чарований одним лише припущенням, що матуся повернулася, що вона жива, що...

Щось обірвалося в ньому — так із легким дзижчанням лопається струна на кобзі.

Його увагу привернули пальці. Точніше, потворні потовщення навколо її нігтів. У жодної людини Миколка не бачив таких пальців. Тим більше — у своєї матусі, її руки він знав найкраще за всі.

Але вона вже увійшла — звичайно ж, ніяка не матуся, а старезна баба, від одного погляду на яку хлопчик заціпенів.

Усі старі люди для Миколки поділялися на два типи: одні, на зразок його бабусі, були занудливими, але приємними у спілкуванні, а головне — добрими. Таких роки водночас робили і більш стійкими, і добрішими. Інших же — тільки засушували, перетворювали на подобу кістлявої Смерті, яку малюють на всіх картинках і показують у вертепі. Такі ставали злобливими, ненавиділи всіх молодших за себе.

Але та стара, яка переступила поріг хатинки, була бридкіша за найжахливішу з них. Вона була ніби уособленням ненависті, породжена нічними кошмарами хворобливої дитини.

На її обличчі не знайшлося б рівного шматочка шкіри навіть розміром із ніготь немовляти; все їжачилося бородавками, між якими пролягли глибокі зморшки, густо всипані жорстким волоссям. Стара була неймовірно волосатою, під довгим, схожим на моркву носом проступали щурячі вусики, а вже у шевелюрі коївся суцільний розгардіяш: розпатлані пасма зміїлися, спадаючи ледь не до самісінької підлоги. При цьому міняли колір від попелястого до вугільного, та ще час від часу спалахували багрянцем, наче пригасле вогнище.

Очі теж пашіли пригаслим полум’ям.

Одіж на старій складалася із брудного дрантя різних відтінків сірого. А от взуття взагалі не було — і приголомшений, украй переляканий Миколка побачив, що обидві ноги у гості давно не миті, з довжелезними звірячими пазурами і — найстрашніше — обидві ліві.

Це останнє, що він встиг помітити. Потім стара несподівано спритно кинулася до нього і вхопила за плечі. Кільцеві потовщення на її пальцях заворушилися — і нігті старої подовжилися, перетворюючись на гостро відточені ножі. Один вона з явним задоволенням притиснула до Миколчиного горла.

— Що ж ти, ріднесенький, мовчав? Я ж дух живий ще біля галявинки почула, вами тут усе наскрізь просякнуте. А ти — мовчав...

— Знав би — закричав, — похмуро відгукнувся хлопчик. Він із надією скоса дивився на дорослих, але ті, як і раніше, міцно спали.

— Покричи, — милостиво дозволила стара. — Погорлань, якщо дуже хочеться. Все одно не прокинуться. А коли прокинуться, нас тут уже не буде. Ми вирушимо далеко-далеко, за синє гори, за бистрі води... — Голос її залунав співуче, а сама вона почала погойдуватися з боку в бік; кіготь-кинджал трохи подряпав шкіру на горлі у хлопчика, заструменіла кров.

Наступної миті сталося відразу кілька подій.

Усупереч очікуванням старої, запах крові розбудив Степана. Той одразу все збагнув, але напасти не ризикнув, бачачи, що життя Миколчине висить на волосинці. Але запримітив він і те, чого ані старій, ані хлопчику поки що видно не було. На порозі з’явилися два чоботи — обидва на ліву ногу.

Ніздрі старої роздулися, наче в хижака, що відчув здобич, очі блиснули.

— О! — хмикнула вона. — Та ви ж до всього ще й привели мені давніх моїх утікачів! Ну хто б міг подумати!

Вона ледь ворухнулася, аби подивитися на чоботи, а Степан уже стрибнув. З неймовірною спритністю стара відштовхнула від себе хлопчика — назад, за двері — і змахнула руками. Вовкулак мовчки полетів у куток, забризкуючи підлогу кров’ю.

— Даремно ти... — почала стара.

Він плигнув знову — знав, що його чекає, але інакше не міг. Чоботи теж приєдналися — і накинулися на стару ззаду.

Миколка розгублено дивився на них, сидячи на холоднуватій вологій траві, відтак підхопився і помчав до хлівця, де був зачинений Орлик. Він розумів, що довго дядькові Степану не протриматися, навіть із допомогою самохідних чобіт. А дядько Андрій досі не прокинувся.

Орлик уже і сам з усіх сил рвався на волю. Ударами копит він пробив задню стінку, і якби не підбіг Миколка, все одно скоро звільнився б. Удвох вони кинулися до дверей, але — пізно.

З хати вивалився Андрій. (Його витяг, взявши зубами за комір, Степан, поки чоботи відволікали увагу старої). Лише тоді Ярчук прокинувся, але не встиг зрозуміти, що ж відбувається. Він тільки й спромігся перевірити, чи на місці заповітна скринька. Та висіла за спиною, в упряжі, яку Андрій не зняв на ніч, немовби передчуваючи біду; та й узагалі він із нею останнім часом не розлучався.

Майже на коліна Ярчукові раптом упали закривавлений лантух хутра, а потім — один із чобіт-самохідців. Хата дрібно затремтіла і метнулася у небо, розбризкуючи в усі боки шмаття моху і трав’яне дрантя. На місці, де вона стояла, чорнів прямокутник голої землі і корчилися хробаки (чи — обірване коріння?..), які поспіхом намагалися заритися якомога глибше, подалі від світла і дивної компанії на галявині.

— Втекла, зараза, — прохрипів кривавий лантух, на який перетворився після сутички зі старою Степан. Він ворухнувся, силкуючись підвестися, але тут-таки обм’якнув, заскавучавши.

Андрій, хоч не міг второпати, що сталося, розумів: жити вовкулаку лишалося навіть не години — хвилини лічені.

— Ех, братику! — зітхнув Степан. — Бачиш, як воно повернуло. Мене ж просили за тобою доглянути, а я не справився...

— Хто просив?!

— Та твій дивак зі скринькою... Він до мене зазирнув перед смертю. Попросив — сказав, гарний ти козак, але один можеш не впоратися. Так щоби я подбав... За те обіцяв звичайною людиною зробити, а не вовком. І от...

— Ти вже почав на неї перетворюватися, — прошепотів Андрій. — Пам’ятаєш, тінь у тебе свербіла? Я тобі ще сказав тоді, аби ти терпів. Так от, ти її не бачив, а я — роздивився. У людську вона у тебе перетворювалася, тому і чухалася! І шлунок у тебе тоді прихопило не від того, що ти з’їв щось! Ти ж води випив проклят-озерської, а вона лише для двоєдушців цілюща, а для звичайної людини — смертельна. А ти — між тим і цим, але більше все-таки людина. Ти — людина, розумієш?! Безперечно людина!

— Е-е, ні, братику, — сказав, дивно посміхаючись, Степан. — Я — син Божий. І тільки.

Голова його безвольно похилилася, тіло обм’якло — і Корж вирушив Господнім шляхом за небокрай.

* * *

Того, що сталося в хатинці, Андрій збагнути ніяк не міг. Судячи з усього, зіткнулися вони з давньою і неймовірно могутньою силою. Якби не Степан, що випхав Андрія з хатки, Бог відає, що б сталося.

— Але чому вона втекла? — вголос розмірковував Ярчук, допомагаючи Миколці зібрати нехитрі, після останньої пригоди значно збіднілі пожитки. — Здається, хотіла заволодіти скринькою — як і всім,

хто нам зустрічається, саме вона потрібна. Але перевага була на боці старої. Тоді — чому?..

— Може, через чоботи?

Одинокий самохідець, схиливши халяву, стояв над Степановою могилою. Почувши запитання хлопця, він стрибками підібрався до Миколки і сиротливо потерся носком об його ногу.

— Вона, кажеш, раділа, що ми привели до неї "втікачів"... — задумливо протягнув Андрій. — А що, цілком може бути. Не даремно ж вони ховалися під стінами Вовкограда, за Ропушчиним Кільцем. Пам’ятаєш, я розповідав, що за межі отого Кільця мало хто може пробратися.

— Чого ж вони з нами пішли?

— Думали, певно, що захистимо їх. Та помилилися...

— А як же тепер?

"Дійсно, як?" — Андрій із ненавистю поглянув на скриньку, що стояла осторонь, біля їхніх речей. За час подорожі боки її пообдиралися, коштовності блищали вже не так яскраво, до того ж на одній зі стінок залишили свої сліди татарські стріли. Наконечники Андрій витяг, але ж подряпини залишилися.

"— Зауваж, що за скринькою полюватимуть... Не приймай виклику, як би тобі не кортіло проявити свою звитяжність.

Мені треба, аби ти дістався до місця цілим і неушкодженим. І зі скринькою. Поклянися, що чинитимеш саме так, як я хочу.

— Клянуся. Іменем матері своєї клянуся!

— Приймаю твою клятву. Пам’ятай про неї, козаче".

Андрій пам’ятав. І не бачив жодної причини, яка б змусила змінити рішення. Він поклявся — і, бачить Бог, виконає обіцяне. От тільки спершу...

— Збирайся, — звелів він Миколці. — Відвезу-но я тебе, синку, в Яв. Дочекаєшся мене там, я з’їжджу, закопаю цю скриньку, а потім повернуся за тобою. І ми вдвох вирушимо до тебе у село, до бабусі і сестри.

Досить із нього Степанової смерті! Нехай хоч Миколка залишиться живий.

...Ще чомусь згадалася та, з розпущеним волоссям. ("Я турбуюся за Миколку, але вірю тобі і знаю, що з тобою він буде в безпеці..."), однак цей спогад він прогнав геть. Вільно чи невільно, знаючи, що коїть, чи ні, вона привела їх у засідку. Можливо, скінчивши всі свої справи, Андрій відшукає її... аби забрати жупан. Але поки що у нього немає на це часу.

Ярчук начепив на себе упряж — і знову здалося, що скринька значно поважчала. Начебто навіть дзвякнуло всередині таким собі золотим передзвоном.

— А що з чоботом? — спитав Миколка.

Андрій знизав плечима:

— Я йому не господар. Куди схоче, туди і вирушить. Ну, збирайся, а я приведу Орлика.

Як не дивно, хлівець не полетів разом із хаткою. Андрій вивів із розтрощеної стайні коня — і вони втрьох поїхали шукати найближче Джерело. Самохідний чобіт сумно стрибав слідом.

Ліс несподівано скінчився, знову потягнувся степ без кінця і без краю, і Андрій уже почав непокоїтися, що не відшукає поблизу жодного Джерела, коли помітив курган, через який проходила широка межа. Вивернуті шматки землі лежали обабіч неї здоровенними валами, наче якийсь велет пройшовся своїм плугом.

За прикметами, відомими лише йому, Андрій зрозумів, що тут можна проскочити у Яв. Без зволікань він виконав необхідні дії, відтак, міцно всівшись у сідлі і наказавши Миколці триматися як слід, змусив Орлика розбігтися і перескочити межу.

І що ж? По той бік виявився точні сінько такий степ, навіть вали такі самі піднімалися за спиною.

— Нічого не вийшло? — розчаровано спитав Миколка.

Андрій стенув плечима:

— Дізнаємось, як зустрінемо яку-небудь живність. Іноді Яв і Вирій дуже схожі між собою, можна навіть не помітити, що перейшов межу.

Як з’ясувалося надвечір, вони все-таки здійснили перехід. Спершу виїхали на широкий шлях, який згодом привів їх до села. От уже чого точно у Вирії не зустрінеш, так це людських поселень!

— Дядьку Андрію, то ви хочете мене тут залишити?

— Тобі не подобається?

Миколка лише зітхнув і промовчав.

— Ти ж, синку, сам бачив, що зі мною небезпечно. А раптом би тебе ця стара забрала? Полетів би ти у хатці разом із нею — і нічим би я не зарадив.

— А якщо вона сюди заявиться? — прошепотів Миколка. — А вас поряд не буде...

— Дурниці! Таким, як вона, у Яв дороги немає. Тож якраз заЯвитися вона не зможе. Не вішай носа, ти ж бравий парубок, а не якась там...

Ярчук осікся і гарячково почав згадувати останній відрізок шляху. Вони вже в’їхали у село і проминули кілька подвір’їв. На декількох поралися люди, інші були порожніми.

От воно! Та постать на ґанку: стара жінка входить у дім і на мить обертається, почувши цокання Орликових копит.

— Матусю! — вражено прошепотів Андрій, повертаючи коня. — Матусю!..

* * *

Вона частувала їх варениками з вишнями і теплим, щойно з-під корови, молоком. І розповідала — а Андрій слухав, заворожено й уважно, наче її слова були найважливішими словами у світі.

Мати розказувала, як після його втечі до козаків і несподіваної смерті двох його братів вийшла заміж за Йвана-чумака, який привіз її сюди, в оце село. Жили спершу непогано, він начумакував трохи грошей, але потім, коли помер, стало Марусі тяжко одній. Та вона не скаржиться, ні! Хата, звичайно, осіла, але це нічого, город невеличкий є, корова он...

Зненацька матір запнулася і повернула до Андрія своє згорьоване, але від того не менш рідне чи красиве обличчя.

— А як ти? — спитала. — Хлопчик — твій?

— Вважай, що мій. Прибився дорогою, от збираюся його додому відвезти, та зараз не можу. І взяти з собою не можу. Думав тут залишити, у людей...

— То залиш у мене... — Вона знову запнулася і похитала головою.

— Щось негаразд?

Але — поклавши руку на серце — міг би і не запитувати. Сам бачив: негаразд. Бідність, що оселилася тут, краяла Андрієве серце. Він розгублено спостерігав за тим, що коїлося з ним, старим, бувалим у бувальцях козаком. Хотілося залишитися, махнути рукою на все і всіх; полагодити насамперед дах, який струхлявів за роки, коли мати жила одна, — зараз крізь щілини проглядали нічні зорі. Потім неодмінно дійде черга до поганенького хлівця, в якому мати тримає Чорнушку. Потім...

"Саме так — потім, — наче вимовив у його свідомості чийсь безпристрасний голос. — Усе це ти зробиш згодом. Спершу — скринька".

Він стулив повіки, не знаючи, чи зможе розплющити їх знову, взагалі не знаючи, що скаже чи зробить за мить. Майбутнього не було. Залишилося тільки минуле, і у минулому він — утікає з дому, залишає матір із братами, мовляв, щоб легше їм жилося, а насправді ж через жагу до подвигів та подорожей; він — за всі ці роки лише раз чи два згадав про дім; він — несподівано, неочікувано заявився до неї тепер, коли всі надії згинули, коли лише ймовірність їхнього оживлення рівноцінна маленькій смерті; він — однією тільки появою (а міг же проїхати повз, проїхати, а повернутися уже потім!) подарував їй ці надії;

він — мав намір їх знищити двома-трьома словами; він — не здатен вчинити по-іншому...

І наче хтось заспівав, тихо і сумно:

— Соколику-сину! Вчини мою волю:

Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!

— Соколихо-мати! Не хочу продати:

Треба мому кониченьку вівса й сіна дати!

— Соколику-сину! Хто буде робити?

Вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти!

— Соколихо-мати! Пусти погуляти!

Буду гулять поденеду, доленьки шукати.

Ой привезу тобі цілі три жупани,

Та щоб були ті жупани серебром заткані!

Ну і де ті жупани, Андрію? Чи не в пилюці виваляні, чи не ногами твоїми топтані?

Раптом мати зітхнула і зізналася, про що з самого початку, як тільки здогадалася, що Андрій не залишиться з нею, збиралася промовчати. Гроші, гроші, кляті гроші!.. Вони потрібні їй, інакше через два дні вона залишиться і без корови, і без цієї хати, більше схожої на хлів, — без

усього! Він слухав її плутану оповідь (очі, як і до того, лишалися заплющеними) і, здавалося, падав. Падав, падав, падав!..

"Чому я не поклявся чимось іншим? Здоров’ям, життям, душею своєю безталанною — чому?! Навіщо клявся матір’ю?!"

Він підводився, йшов до скриньки, відкривав її — і раптом знову опинявся на лавці, поруч із матір’ю; і знову — підводився, йшов, відкривав, підводився, йшов, підводився, підводився, підводився, підводився...

— Синку, що з тобою?

Він не чув. Із заплющеними очима, з серцем, що ладне було зупинитися, він продовжував переступати через самого себе — аби самого ж себе і врятувати, зберегти.

Підводився, йшов, відкривав скриньку, підводився, йшов...

І не бачив, як перемінилося її обличчя.

Отямився від крику.

* * *

Миколці було нудно... ні, швидше тужливо. Він не знав, куди себе подіти, чим зайнятися. Із повноправного (ну, хай не зовсім, але все-таки) дядь-Андрієвого супутника він ураз перетворився на тягар, хлопчика, від якого слід здихатися, і чим скоріше, тим краще. Це було дуже і дуже образливо, однак нічого не вдієш, Миколка заздалегідь змирився з майбутньою своєю долею і навіть пішов з хати у двір — звикати до самотності. Звичайно, потім дядько Андрій відвезе його додому — але коли це ще буде. А тут — живи у баби якоїсь незнайомої Бог відає скільки часу.

Перш за все він попрямував до Орлика. Кінь почувався, наче, нічого, стояв біля ґанку і дрімав. Взагалі-то це було неправильно, слід би завести його у хлівець, до корови. А раптом дощ? Чи хто вирішить вкрасти? Трапляються ж такі, проти них навіть справжній козацький кінь нічого не вдіє.

Несподівано охоплений хазяйським настроєм, Миколка наблизився до хлівця. Двері виявилися міцно зачиненими, тоді він зайшов збоку, розхитав і вийняв одну за одною три дошки і проліз усередину. Навіщо — і сам не розумів.

У хлівці було не так уже й темно, місячне світло просочувалося крізь щілини наче прохолодна вода. В цьому світлі Миколка і побачив: ніякої корови тут немає. Взагалі у хлівці порожньо, тільки в кутку стирчить чи то дровина, чи то старий забутий чобіт, який давно слід викинути, та хазяйці шкода розлучатися з улюбленою річчю, а може, просто руки ніяк не дійдуть.

Чобіт раптом ворухнув халявою і наче потягнувся до Миколки. Хлопчик кинувся до нього — а в щілину просунувся другий самохідець і також поквапився до брата. Полонений був прикутий до підлоги величезними цвяхами. На те, аби відшукати у дворі підходящий інструмент і звільнити самохідця, пішло не так багато часу. Але коли Миколка у супроводі обох чобіт увірвався до хати, Андрій уже майже не дихав.

* * *

Раптом Андрій отямився, ще не здогадуючись, що сталося.

На порозі стояв Миколка, і щось із ним було не так. "Шабля, — розсіяно здогадався Андрій. — Навіщо це він узяв мою шаблю?"

Ярчук не знав (звідки б?), що зараз хлопчик неймовірно схожий на нього самого — не статурою, звичайно, і не тілом, а блиском очей, в яких бриніла холодна лють.

— Ти, стара карго! Ану забирайся звідси!

Хто це сказав? Невже Миколка? Невже — його, Андрія, матері?!

Ні, стара, яка сиділа зараз перед ним, аж ніяк не нагадувала його матір — швидше те прадавнє створіння, з яким минулої ночі бився Степан.

Власне, це вона і була.

— Зазвичай мене звуть по-іншому, — проскреготіла потвора. — Люди іменують через вроджену свою недоумкуватість Ягою, а підлеглі — панею Хазяйкою.

— Насправді ж ти — карга! — дзвінко сказав Миколка.

— Через тебе! Через тебе і таких, як ти! — заволала стара. — Ви ж самі вигадали мене такою! Ви виліпили мене страшною і потворною — о, ви, звичайно, не знали, що коїте! Раніше, ще до того, як ваш багатожонець скинув у ріку кумирів, ви уявляли мене зовсім іншою. Тоді ми жили у мирі і злагоді: я радо приймала і вшановувала померлих, вони служили в мене, поки не вирушали далі. А тепер?! Тепер вони бояться мене, біжать від мене, проклинають мене! Ніхто і ніколи не скаже мені доброго слова! — її кігті знову подовжилися, вона стискала і розчепірювала пальці, не помічаючи, як вишкрібає зі стільниці довгі смуги. — Ніхто не любить мене! Ніхто не прислуговує мені! А піти, як вони, я не можу! Божеволію! Сохну! А ти — погибелі моєї хочеш, — раптом вигукнула вона, звертаючись до Андрія. — Скриньку цю рахманську через весь край тягнеш, у люстерце зиркаєш: "Хто на світі найдурніший, найстрашніший, найлютіший?" Я! Я, я, я! Я-а!.. — Вона

застогнала і похитнулася, але втримала рівновагу і обвела скаженим поглядом хату, яка почала змінюватися: з’явилися стіни з пряників і віконниці зі звірячими мордами. — Я ловлю їх, — сказала Яга так, наче зізнавалася у чомусь заповітному. — Ловлю і тримаю, чим і як можу. Та пусте! Краще від цього мені не стає. Я — карга. Мене неможливо любити, бо силою змусити любити неможливо. Ти знаєш це, козаче? Що ти взагалі знаєш про любов і смерть?

— Навіщо тобі скринька? — спитав Андрій. — Чи тобі треба, аби я відкрив її?

Вона уривчасто захихотіла.

— І те, й інше, рідний. Рахманська скринька — вона може будь-яке бажання виконати. Рахмани, кажуть, у них навіть людей живих вирощували. А мені б всього дещицю — красу собі виростити, аби любили мене, аби не сахалися, аби такі от, як ти і твій хлопець, не відверталися... Тому що не можу-у я так, чуєш! Так — не можу, а інакше не виходить. Чи ти хочеш, аби я ще сотні років нав’є неволила? З’їзди на Горинь, поглянь... Ненавиджу! Ненавиджу вас усіх, живих і напівживих, і чвертьживих!.. Ненавиджу! Так і розірвала б на шмаття, і у піч, усіх у піч — і аби неодмінно стогнали, і плакали, і благали змилостивитися! А я вас — і не чула б навіть!

Вона підскочила і миттю змінилася — хворобливість не минула, але стала хижою, рішучою. Андрій, який давно підозрював, що це створіння насправді є нашаруванням кількох сутностей, у чомусь суперечливих, але безперечно — божевільних, тепер остаточно в цьому впевнився.

— А почну з вас, — втомлено і байдуже вимовила Яга. — Зараз і почну.

Андрій чекати не став — стрибнув, анітрохи не шкодуючи, що беззбройний. Ніколи було шкодувати.

У стрибку він дотягнувся до неї, але невдало. Одну руку перехопив, а другу не встиг, і довгі пазурі Яги дряпнули його — якраз по пораненому плечу.

Якщо вона думала, що Андрій від болю відпустить її, то, звичайно, помилялася. Вони покотилися підлогою, із рота в старої відгонило червивими грибами і тухлою рибою, але тіло було пружним і міцним, наче з деревини, що почорніла від часу, однак не втратила міцності. Тепер Андрій дуже добре уявляв, що відчував Степан, коли бився з нею.

— Ну ж бо! — закричав Миколка. — Давайте, чого ж ви!

Андрій вирішив, це хлопець до нього звертається. Але помітив, як розширилися від жаху зіниці старої — і відчув, що вона силкується вирватися; тому стис у обіймах і вирішив ні за що не відпускати.

До ноги його раптом доторкнулося щось, потім ковзнуло нижче...

— Ні! — заволала Яга. — Ні, тільки не це, ні-і-і!

Вона вкусила Андрія за поранене плече і все-таки вирвалася. Скажена, з розпатланим волоссям і налитими багрянцем очима, кинулася до дверей — та так і завмерла на місці.

На обидві її ноги, поки билася з Андрієм, налізли самохідні чоботи.

Того, що сталося пізніше, не могли уявити ні Андрій, ні Миколка. Хлопець, щоправда, здогадався (чоботи невідомо як пояснили), що в них — погибель старої, але як могли вони зашкодити їй, навіть він не знав.

А самохідці почали самі пересувати ноги старої. Сильним ударом розчахнули двері і вискочили на вулицю. А там, "перезирнувшись", рвонули у різні боки!

Андрій тільки і встиг, що рукавом прикритися...

* * *

Тиша. Відкривши очі, Ярчук побачив, що вони з хлопчиком стоять на порозі бабиної хати, з ніг до голови вимазані у павутину і якусь огидну слизоту багряного кольору.

— З вами все гаразд, дядьку Андрію? — запитав Миколка, досі стискаючи в кулаці шаблю.

— Авжеж! — підморгнув йому Ярчук. — Усе-таки, синку, ми з тобою її добряче взули, чи не так?

Розділ десятий

НА ПЕРЕПРАВІ

Міняють коней на переправі.

Піджаті губи, похмурі брови.

В очах паромника страх і радість —

й сліпе пожвавлення на паромі.

Зійшлися хмари, от-от проллються.

І риска в небі — автограф Бога.

А на паромі зсивілі люди

міняють коней — міняють з болем.

Дзвенять копита, знялися гриви.

Ривком зухвалим вудила коням

роти рвуть навпіл. "Бувай, красивий.

Не ображайся". Паром відходить.

"Та й ви ж не першії, — метушиться

паромник. — Ви аби тільки знали:

отут, у Вирії, всяка живність —

вмирає. Коні нам і не сняться.

Й до речі, варто. Я правду... вірте!

Хвилина пам’яті — це багато.

А коні — хай їм! — нема тут місця

ні вашим бідам, ані коханням.

Долоні в воду — і п’єш. Смак крові.

І коні, пам’ять — все далі, далі.

Лиш на причалі блищить підкова

життя уламком, знущанням вдачі.

Чоботи так і не повернулися. Певно, разом зі економ Яги скінчилося і їхнє існування. Миколка дуже через це засмутився і знову став більше схожий на дитину. Зрештою він не стримався і заревів, розмазуючи по щоках сльози вперемішу із павутинням і гидотною слизотою, що залишилася після Яги. Чоботи, пояснив хлопчик, навмисне призначені були для загибелі старої, але якби та спромоглася спіймати їх, то неодмінно б знищила. Тому вони і переховувалися у Вовкограді, куди Яга потрапити не могла. Через те і накинулася на них першого разу і навіть полонила один — той, який лівий...

— Синку, — неголосно сказав Андрій, — вони ж обидва були ліві.

— То для нас. Самі ж вони розрізняли, який на ліву ліву ногу Яги одягається, а який — на праву ліву, — пояснив крізь сльози Миколка. — А ще вони знали, що разом із Ягою і самі щезнуть. І от, все-таки... — І він знову заридав.

Чого Андрій ніколи не вмів, то це заспокоювати дітей, які плачуть. Але якось усе ж розрадив хлопця. Розірвавши на клапті змінну Андрієву сорочку, стерли з себе павутиння і слизоту.

Вони вийшли на ґанок і побачили, що замість села навколо стояли невисокі кургани. На одному з них прилаштувалася і хатка Яги.

— Виходить, ми так і залишилися у Вирії, — здогадався Миколка. — Дядьку, але ви ж мене вдруге ніде не залишатимете?

— Та вже бачу, що простіше з собою взяти, — насупив брови Андрій.

І, переночувавши на одному з курганів, подалі від хатки, вони поїхали на південь, до витоку Случі: так наказало люстерко.

Тепер, коли дивний Кисим із татарами лишився позаду, а Яга загинула, здавалося, ніщо не загрожувало подорожі. Але Андрієві не

давали спокою слова старої бісівки про річку Горинь, на яку слід було "з’їздити і подивитись". На що подивитись?

Ярчук знав, що Горинь перетинала їхній шлях. Щоправда, річка ця чималенька, може, іще й не зустрінуться з тим, про що Яга казала.

Та Андрієві у се якось не вірилося.

* * *

З усього, що сталося з ним під час цієї мандрівки, найдивнішим, найзначнішим здався Андрію сон, що наснився йому через день після загибелі Яги. Решта: стрибки з Яви у Вирій та назад, поїздка по лісу-нечистю, місто двоєдушців, зустрічі з берегинею і Костем, протиборство з Ягою, — все це уявлялося йому речами якщо і не звичайними, то хоча б не абиякими. Андрій знав, припускав, що таке могло статися, цьому було місце в його уявленнях про світ. А от сон...

Світайло неодноразово попереджав Андрія, що сни бувають різні. Іноді побачиш таке, з чим потім, як не дивно, стикаєшся у житті. Чи навпаки, у сні знаходить відображення те, що вже відбулося з тобою, — але тільки в ньому ти отримуєш роз’яснення подіям. Щоправда, коли Андрій надмірно захопився спостереженням за власними снами і в кожному шукав якийсь прихований смисл, Світайло, всміхаючись, нагадав йому, що "існують, синку, і просто сни".

Але той, який наснився Андрію через день після загибелі Яги, простим не був, це точно!

Уві сні Андрій перетворився на камінь; точніше, він споконвічно (у мережеві сну) був ним — величезним валуном, що лежав на одному зі степових курганів. Час для Андрія-каменя спливав зовсім інакше, ніж для Андрія-людини. Час уявлявся йому рікою; події та зміни повільно обтікали його з усіх боків. І він відсторонено спостерігав за ними,

несподівано з’ясувавши, що здатний свідомістю проникати далеко за межі своєї матеріальної камінної оболонки.

Не одразу здогадався козак, що опинився у майбутньому. Однак деякі події, обличчя, міста допомогли це зрештою зрозуміти. Він вжахнувся — бо побачив, що на землю його чекають незліченні біди.

І — що найстрашніше — він нічим не міг зарадити, тільки спостерігати.

Що ж — він спостерігав. Нещастя, спричинені природою і людиною, сипалися на Андріїв край одне за одним. От літо, настільки жарке, що від спеки у степу вигоріла вся трава, в ріках висохла вода, а на дніпровській низині — всі плавні, — і татари вільно переправлялися з лівого берега на правий, сіючи смерть і руйнації. От зима, спершу безсніжна і м’яка, а потім несподівано — люта міцними морозами, тож земля промерзла на півметра вглиб. От ще одна зима, така ж щедра на сніги і тривала, а літо, що прийшло за нею, ознаменувалося градобиттями, сильними шквалами і грозами, які зносили хати і храми; от нашестя сарани, що нищила посіви гречки і проса, і люди гинули від голоду; от блискавки і громи, які відгриміли посеред зими; от знову посуха, і передчасна зима (сніг — коням по груди!), знову сарана з’їла все — і нема чим годувати худобу, і посуха, і землетрус, і мор такий, що цілі села стоять порожні... — і війни, війни, війни, війни! Від крові та болю, які наповнили цю землю, серце його камінне зайшлося у мовчазному крику; подорожні, що проїздили повз курган, намагалися чимшвидше забратися геть, бо відчували "щось таке", а козаки, які влаштовували тут, на курганах, дозорні пости, цей незмінно обходили стороною. Він намагався докричатися до них, попередити, напоумити, змінити незмінне — і зазнавав поразки, щоразу — поразки! А час, ріка, якої не існує, нісся повз нього все далі і далі, і Андрій бачив, як знову корчилась земля під ударами природи, а люди — під ударами людей...

Якоїсь миті він не витримав. Так часто буває уві сні, коли бачиш щось, що викликає в тебе найсильнішу тугу, журбу невимовну.

Прокинувся. Але не відчув від цього жодного полегшення. Сон видавався йому віщим, майбутнє — жахливим.

Тихо, аби не збудити Миколку, Андрій підвівся і відійшов трохи вбік. Вони заночували на кургані, в цій місцині їх було багато, — і майже на кожному височів до небес камінь. Але чомусь Андрій точно знав, що саме той, біля якого вони влаштувалися на ночівлю, наснився йому, що він і камінь уві сні стали єдиним цілим.

Андрій присів біля нього і прихилився спиною до прохолодної шорсткуватої поверхні. Душу рвали на клоччя суперечливі бажання, думки, надії.

Він запалив люльку і сидів так — поки нарешті його не відшукала берегиня.

* * *

Вона прийшла з півдня і цього разу — не крилася. Андрій помітив її тоненьку бліду постать здалеку, дивився, як вона, обережно ступаючи по землі, йшла до кургану. На плечах її тьмянів жупан. На зап’ястях (але це Андрій побачив тільки тоді, коли вона підійшла майже впритул) проступали сліди від мотузки.

Він не був упевнений, що вона прямує до нього, допоки берегиня не почала підніматися на курган. А коли підійшла, спитав:

— Що з тобою?

Він збирався сказати зовсім інше. Щось на зразок: "Навіщо прийшла?" чи "Знову будеш брехати, бісівське поріддя?" Збирався — але спитав саме це.

— Я вільна, — сказала вона здивовано, наче перевіряючи на дотик слово "вільна" і не вірячи, що це правда. — Виходить, Яги більше немає? Чоботи добралися до неї.

— Ти знала про чоботи! — здогадався Андрій. — Чому ж нічого не сказала?!

Вона стенула плечима:

— Якби сказала, хіба ти звернув би?

— Але ж ти хотіла звільнитися? — Тепер він почав розуміти; Яга згадувала про полонені душі, а берегиня — про те, що вона була підвладна чиїйсь силі і ризикувала, коли прийшла до них того разу.

— Тут зовсім по-іншому сприймаєш життя, — повільно мовила вона. — Наче здалеку бачиш вчинки та їхню важливість. Я знала, що рано чи пізно звільнюся. А якби ти поїхав допомагати чоботам, ти ризикував би Миколчиним життям. Це було б надто високою ціною за мою волю.

— А засідка? Звідки татари знали про нас?

— Пані Хазяйка слідкувала за мною. І коли зрозуміла, що я попередила вас, покарала мене.

— Виходить, цей таємничий Кисим з нею зв’язаний?

— Виходить, так. Щоправда, я вперше чую про нього, але, судячи з імені, це татарин. І якщо він був серед тих, хто переслідував тебе...

— Він ватажкував у них. Але це не суттєво, якщо ти не знаєш про нього. Скажи, чому Яга порадила мені з’їздити до Горині?

Берегиня здригнулася.

— Це страшне місце, — прошепотіла вона. — Принаймні, у Вирії. Там вона тримала полонені душі. Іноді Хазяйка перетворювала їх на змиїв-літавиць і відправляла у світ, наділяючи злобою і змушуючи коїти біди. Особливо ненавиділа ті душі, яких не могла собі підкорити. Частина з них зібралася у місті двоєдушців і донедавна, завдяки Ропушчиному Кільцю, залишалася у безпеці. Але пані Хазяйка зруйнувала Кільце і полонила багатьох, а решта розбіглася хто куди. Щоправда, тепер більшість звільнилася, у тому числі і захоплені під Вовкоградом.

— А меншість?

— Побачиш сам.

— Ми зможемо там переправитися?

— Не знаю, мабуть... Якщо відшукаєте міст. Тільки тоді. — Вона замовкла і раптом спитала несміливо: — Дозволиш мені подивитися на сина?

— Звичайно. Він у тебе молодчина, справжній козак.

Андрій навмисне не дивився вслід — вважав, що її треба залишити наодинці з сином.

— Дякую, — сказала вона, повернувшись через деякий час. — Я подарувала йому наостанок сон, це єдине, що я ще можу для нього зробити. Тобі, здається, теж не завадило б відпочити.

Андрій журливо всміхнувся, пустив до нічних небес кільце диму.

— Уже відпочив — і не сказати б, що гарно. Радше, навпаки.

І він стисло переказав їй зміст свого сну.

— Чого ж дивуватися? — відповіла берегиня. — Це кургани, на них ще і не таке статися може.

— Слухай-но... — Андрій з подивом з’ясував, що вперше за багато років словам важко знаходити шлях від розуму до язика. — Слухай-но... розкажи... ти казала, тобі можна допомогти...

Якби вона засміялася, їй-богу, він би зачортихався так, що і каміння б на курганах порозбігалося на всі боки!

— Уже незабаром, — сказала вона замість відповіді, — для мене тут усе скінчиться. І ти навряд чи чимось зарадиш. Хіба що... приглядай за моїм синочком.

"Даремно я з монастиря втік", — тужливо подумав Андрій.

Він піднявся з землі і простягнув руку, аби попрощатися з християнською душею, яка нарешті зможе знайти упокоєння. Вона теж простягнула назустріч свої тоненькі, наче порцелянові, пальці — і дотик той був подібний зануренню у гірську річку.

Берегине, берегине!

Як побачу, серце гине!

Його жупан, який вона носила, накинувши на плечі, упав на траву.

А берегиня подалася всім тілом до Андрія, і він, тонучи, цілував її прохолодні губи, обличчя, шию, груди... — цілував і тонув.

"...жодна шуба не допоможе зігрітися, і жодне вогнище не обпече мене. Тільки одне... але ти... ні, не має значення".

На ранок вона пішла — тихо, аби не будити Андрія, підвелася з землі, на прощання ніжно поцілувала.

І губи її були теплими, наче перший промінь новонародженого сонця.

* * *

— Ось вона, Горинь, — сказав Андрій, рукою вказуючи на вузьку смугу ріки, що з’явилася на виднокраї. — Бачиш?

Миколка кивнув і промовчав. Після тієї ночі на кургані він узагалі став дуже мовчазним, задумливим. І тільки іноді шепотів щось сам собі — здається, з усіх сил намагався не забути той сон, який подарувала мати.

Андрій зовсім не здивувався, що для нього та ніч теж стала особливою, а порцелянова берегиня, імені якої він так і не спитав, надто відрізнялася від колишніх його жінок, — і пам’ять по собі залишила незвично тривку, болісну. Андрій знав, що берегиня пішла назавжди, що ніколи більше уже їм не зустрітися тут, а за небокраєм... — Бог відає, що там, за ним! — знав, але вона все ввижалася йому у тріпотінні гілок і листя, у відблисках сонячних на воді, у шарудінні трав...

Сподівався, що йому полегшає, коли, виконавши завдання, повернеться нарешті в Яв; сподівався... а може, боявся?..

Зате сни відтоді бачив мальовничі, спокійні. Ніякі більше камені на курганах чи його одвічні жахи із Господнім шляхом та розпаданням на сотні частин не марилися — просто сни, які, певно, сняться звичайним людям.

Іноді він навіть літав у них — і це було набагато приємніше, ніж наяву, коли перекидаєшся на крука чи орла.

Шкода, вона не приходила ніколи, навіть у ті сновиддя, хоча Андрій не мав сумніву: усі вони — її рук справа.

...Іноді, прокидаючись, він плакав, але туга була світлою, як і вона сама.

Зараз, коли Ярчук дивився на те, що коїлося на річці, душа характерника теж ридала і рвалася на шматки.

Горинь кипіла. Її води кишіли створіннями, вигляд яких людину, звичну до химер менше, ніж Андрій, назавжди зробив би заїкою. Рибораки, псоголовці з бахромчастими плавниками замість вух, рогаті жаби, від мукання яких дзвеніло повітря; пернаті птахозмії і люди, у яких очі на місці рота, а на лобі ворушилися товстелезні губи; шулікуни та ічитики всіх різновидів...

— Що це? — прошепотів Миколка.

— Так, нечисть бешкетує... — удавано байдуже мовив Андрій. Нащо малому знати, що перед ними — останні полонені Яги, які, хоч і вільні тепер, але безпорадні перед такою волею. Мине кілька років — і останні з них щезнуть без сліду, не даремно ж у народі справляють усі ці проводи русалок і похорони давно померлих предків. Кілька років... але Андрій не міг чекати і тижня, а переправлятися через ріку вплав не ризикнув. Невпокоєні душі, переплавлені у казані Яги на чудовиськ, і поводилися відповідно. Добре хоч, на берег не могли вибратися.

— Що ж, — вирішив Андрій, — поїдемо шукати міст.

Ледь не додав: "як твоя матуся нам порадила", — та вчасно прикусив язика.

Майже до самих сутінок вони їхали вздовж берега, але не побачили нічого навіть схожого на міст чи брід. І це, зізнатися, насторожило Андрія: якщо їм доведеться об’їздити Горинь до самого її витоку, що знаходиться далеко і від заходу, і від витоку Случі, то вони втратять багато часу.

На жаль, поки вони нічого не могли вдіяти. Тому вирішили влаштовуватися на ночівлю, а зранку Андрій поміркує, як бути. Врешті-решт, пошукає придатне Джерело — та й поїдуть собі через Яв. А Кисим — що Кисим? Може, він після смерті Яги залишить їх у спокої.

Попоївши, чим Бог послав, вони вляглися спати під невгамовні виття і стогони річкових страховиськ.

* * *

— Дядьку! — Миколка з усієї сили термосив Андрія за плече. — Дядьку, гляньте!

Той привстав і подивився туди, куди вказував хлопчик, — на річку.

— Бачите? Сріблястa Лисиця, як у казці!

Так, Андрій побачив! До берега наближався пліт, яким керувала Сріблястa Лисиця. Вона стояла на задніх лапах і тримала передніми жердину.

Наче щойно виплила з казки, яку Андрій колись вигадав, аби Миколка швидше заснув.

Навколо її плота хвилі, що кишіли невпокоє-ними душами, розступалися самі собою, і жодне з чудовиськ не насмілювалося напасти на Лисицю.

— Збирайся, — притьмом звелів Андрій хлопцеві. — Може, домовимося з нею — та й якось уже переправимося на той берег.

Пліт тим часом підплив ближче, і тепер Ярчук придивився до Лисиці уважніше. Зросту вона була людського — та й повадки мала не звірячі, хоча щось таке ні-ні, а з’являлося в її погляді. Хутро її було сріблястого кольору, хвіст — золотавого, очі ж — чорні, наче вуглини у попелі давно згаслого багаття. Лисиця на подив майстерно керувала плотом, який, до речі, був трохи незвичної форми: овальний, з випуклою поверхнею, тож навіть дивно, як Сріблястій вдавалося втриматися на ньому.

— Гей, красуне, — неголосно покликав її Андрій. — Чи не перевезеш на той берег? А то, сама бачиш, ні мосту поблизу, ні броду, а вплав щось не хочеться...

Лисиця посміхнулася, вихваляючись гострими білими зубами, кожен розміром із добрячий ніж.

— Можу і перевезти. Тільки спершу заприсягніться, що не підніметe на мене зброю, ні холодну, ні вогнепальну.

— А ти — чи поклянешся в тому ж самому? І також у тім, що не намагатимешся скинути нас у воду?

Лисиця проковтнула усмішку, хоча Андрієві здалося, очі її, як і раніше, насміхалися.

— Ти перший попросив про послугу, я не нав’язувалася. Але твоє запитання слушне. Даю слово, що не підніму на вас ні холодної, ні вогнепальної зброї, і що не намагатимуся скинути вас У воду.

— Я клянуся в тому ж, — відповів Ярчук.

— Тоді ласкаво прошу. Місця вистачить усім, навіть вашому коню. Але тримайтеся міцніше і накажіть йому, аби стояв сумирно. Якщо хтось із вас упаде в ріку, вже не врятується.

Це Андрій із Миколкою і самі розуміли. Тому першим на пліт зайшов Ярчук, він вів за вуздечку Орлика і, як міг, його заспокоював, а потім уже сюди заскочив Миколка. Речі свої вони вклали в сідельні мішки, скриньку ж, за звичаєм, Андрій прив’язав за спиною. Здавалося, та важчала з кожним днем і через поранене плече завдавала чимало клопоту Ярчукові, але козак усе ж не наважувався везти її інакше.

— Готові? — спитала Лисиця — і не дочекавшись відповіді, відштовхнулася жердиною від берега.

Пліт повільно поплив рікою. Чудовиська, побачивши, учувши, почувши (хто — як) живих, заметушилися. Деякі знахабніли настільки, що почали нападати, закидаючи сюди свої щупальці чи лапи. Андрій змушений був обрубати їх шаблею. Сріблясta Лисиця схвально кивнула, мовляв, продовжуй, а сама зосередилася на керуванні плотом.

Навантажений, він рухався повільніше, до того ж заважали постійні атаки з боку річкових страховидл. Андрієві ставало дедалі важче: невпокоєні душі, скаженіючи від присутності поряд живих, кидалися на пліт все настирливіше. Ярчук орудував шаблею без відпочинку — і тому не відразу помітив, що берег уже поряд, але пліт чомусь зупинився. Спершу Андрій подумав: справа у жердині, можливо, якийсь риборак перекусив своїми клішнями чи інша тварюка додала клопоту.

Виявилося, ні.

Жердина була цілою, просто Лисиця витягнула її з води і тепер задумливо розглядала.

— У чому справа? — спитав Андрій. — Чому стоїмо?

— Та я от тут дещо пригадала, — широко усміхнулася Лисиця. — Де ж це бачено, аби перевозили задарма? Та ще такою річкою!

— Чого ж ти раніше мовчала?

— Забула, — розвела руками-лапами Лисиця. — Ну то як, плататимете чи мені назад повертати?

Андрій промовисто подивився на свою шаблю, вимазану у слизькій крові річкових чудовиськ.

— Клятва, — нагадала Лисиця.

— Тоді називай ціну, але тільки врахуй: вона має бути помірною. Інакше візьму гріх на душу, не дотримаю слова — уперше і востаннє у житті.

— "У житті..." — Сміх Сріблястої скидався на скреготіння якихось особливо бузувірських, давно зіржавілих знарядь допиту. — От тобі ціна: життя, будь-чиє, одного з вас. І не намагайтеся мене обдурити чи втекти. Гадаєш, мій пліт схожий на ті, на яких переправляєтеся через звичайні ріки ви, живі? Тоді поглянь!

Із цими словами Лисиця легенько стукнула жердиною по плоту. Вода завирувала — і на поверхню винирнула жахлива голова із щелепами у формі дзьоба і жовтими очима, що тьмяно світилися.

— Черепаха! — ахнув Миколка.

Він мав рацію — та тільки розміри цієї черепахи у кілька разів перевищували звичайні. Одним порухом щелеп вона могла перекусити дебелого козака, а вже дитину проковтнула б легко, наче бабку чи метелика.

Виринувши, черепаха взялася моторно жерти чудовиськ, що нападали на неї. На пасажирів вона поки що уваги не звертала.

— Життя? — посміхнувся Андрій, намагаючись невідомо навіщо виграти час. — Невже тобі не потрібна скринька?

Лисиця зареготала, пронизливо і глузливо.

— Навіщо вона мені? Ми з самого початку домовилися з Ягою: мені скількись там живих і мертвих, та ще декого з двоєдушців, їй — цю коробку розцяцьковану. Я — володарка тутешніх істот... хоча не тільки їхня. Іноді до мене звертаються за іншою допомогою. — І вона проспівала, передражнюючи: — "Мишко, мишко! на тобі зуб кістяний, а мені дай залізний!" Ну що, пригадали?

— Ну а зуби тобі навіщо дитячі? — втомлено спитав Ярчук.

— Знадобляться, — підморгнула Лисиця. — Дітлахи мені разом із ними трохи життєвої сили передають. А я їм за це — нові і міцні зуби допомагаю виростити. Як на мене, чесний обмін. Чи думаєш, мушу, як Яга, одним лише злодійством промишляти? Так я ж, на відміну від неї, ще не збожеволіла.

— А чому вирішила на нас напасти?

— "Напасти"?! Та ні в якому разі! Просто стара мені не всі борги сповна сплатила... тепер уже і не сплатить ніколи. Душі її переважно звільнилися, а ці... — Лисиця ткнула жердиною у воду, відкидаючи геть надто настирливого шишигу. — Ну до чого я їх прилаштую? Суцільні клопоти, чесне слово! А мені незабаром линяти — старе життя скидати, нове вдягати. А нового досі немає. Ти, ясна річ, не піддасися, у тебе обітниця не виконана і взагалі. Ну та нічого, хлопець якраз підійде.

— А кінь? — спитав Андрій, стаючи між Миколкою і Лисицею. Поки вони розмовляли, пліт-черепаху потроху зносило до берега. Чудовиська І досі атакували її, але гинули у гігантських щелепах панцирного гада.

— До чого тут кінь? — здивувалася Лисиця.

— Ти сказала, платою за переправу буде життя одного з нас. Нас тут троє: Миколка, я, Орлик.

— Але ж... я мала на увазі...

Та Андрій не став зволікати:

— Ану, Миколко, стрибай!

Хлопець, на щастя, швидко зметикував. Вихопивши з сідельних чохлів один із пістолів, він плигнув на берег, упав у воду, але вибрався швидше, ніж страховидла встигли до нього дотягнутися.

В очах Лисиці запалали небезпечні вогники.

— Ах ти!..

Андрій бачив, як повертається до них величезна голова черепахи, як розкривається паща і стікає по дзьобатих щелепах слизота від крові річкових чудовиськ...

...стрибнув!

— Орлику, давай! — кричить з берега Миколка. І цілиться з пістоля у черепашачу голову, стріляє — але пістоль підмочений!..

Андрій упав у хвилі, ледь не порізавшись шаблею, яку так і не встиг укласти в піхви; підвівся, в два стрибки опинився на березі. В спину вдарило пронизливим напівкриком-напівстогоном — наче кулю випустили Ярчукові проміж лопаток.

Він обернувся, знав, що побачить, але із мстивою ненавистю до себе вирішив дивитися до кінця.

Орлик, звичайно ж, не встиг. Черепаха схопила його, уже коли він стрибнув, стулила щелепи на конячому череві і смикнула на себе, легко, без помітних зусиль. Удари копит по морді не завдавали їй анінайменшої шкоди. Повільно, не поспішаючи, тварюка пожирала ще живого коня — і Андрій не витримав, помчав до води, аби...

— Стійте, дядьку! — Миколка збив його з ніг і притис до землі, тож коли Ярчук нарешті скинув його з себе і підвівся, все уже скінчилося. Черепаха відпливала від берега, заковтуючи криваві залишки, в яких навряд чи хтось упізнав би зараз конячу голову. Лисиця, не звертаючи уваги на двох живих, що обманули її, зрідка вдаряла жердиною по щупальцях найнахабніших чудовиськ і керувала кудись нижче за течією. Хутро її потьмяніло, наче дійсно стаючи металевим, а морда трохи вкоротилася, перетворюючись на мишачу. Хвіст, розкішний та пишний, тепер потоншав і став схожий на батіг. Перед ними була та сама "мишка" з дитячої пісеньки, котра, оволодівши молочним зубом Миколки, дізналася про його мрії й обернулася на Лисицю з Андрієвої казки. Аби повірили, аби сіли на її клятий пліт!..

Андрій застогнав крізь міцно стиснені зуби і щосили гепнув собі кулаком по лобі.

— Ви б усе одно нічого не зробили, — сказав Миколка. — Тільки б загинули нізащо.

— Ти маєш рацію, синку, — глух о відповів Ярчук. — Хоча, знаєш, іноді краще смерть, ніж жити... отак.

Він промовчав про те, що якоїсь миті ладен був пожертвувати хлопцем. Досить того, що Андрій сам знав це, як знав і те, що до кінця життя не вибачить собі тієї готовності.

Розділ одинадцятий

ПОЧУТИ ДЗВІН

Мені здається, незабаром я

побачу Бога.

Смішно! Як же смішно!

Уже не ті і очі, і душа.

От тільки раптом — по хребту,

мов лезом,

те "незабаром".

І вдивляюсь знову

в обличчя перехожих — бачу ж

в кожнім

одне й те саме: лиш самого себе.

І десь далеко-далеченько б’є

церковний дзвін — неначе

б’ється серце:

не знаком, не передчуттям, і не

якимсь собі там надгучним акордом,-

а просто так, життєво, для душі.

Щоб чути серце, не потрібні вуха —

достатньо серця.

Аби бачить Бога —

лише потрібний Бог,

лише потрібний Бог…

Добре, що люстерко, яке дав йому володар скриньки, Андрій завжди тримав у кишені: хоча всі їхні речі пропали разом із Орликом, люстерко вціліло. Крім нього — той одяг, що був на наших подорожніх, один пістоль, від якого не було ніякої користі, шабля і, звичайно ж, скринька.

— Хай, — сказав Миколка, — так легше йти.

У цьому Андрій сильно сумнівався.

Розвиднялося; на смугасті небеса, які вже стали почасти звичними, невидиме сонце випустило загін своїх променів, але майже одразу з

виднокраю потяглися хмари, низькі, щільні, явно вагітні грозою. І хоча йти дійсно було легше, пішки їх подорожні не обігнали б.

— От що, — вирішив Андрій, — переправляємося у Яв. А далі вже — за обставинами.

Вони ледве встигли відшукати Джерело і проЯвитися, врятувавшись таким чином від дощику, що вже почав накрапати.

— А тепер — привал, — наказав Андрій. Вони стояли на узліссі, поблизу не було ні шляхів, ні людського житла. — Відпочинемо як слід і тоді вирушимо далі. Спробуємо роздобути коня чи попросимося до когось на віз попутниками. А то щось останнім часом як не ніч, так пригоди. До того ж непогано було б пошукати чогось перехопити.. . — І він силувано усміхнувся Миколці.

На душі було тоскно і порожньо, хотілося накласти на себе руки просто з ненависті до самого себе, аби після смерті за гріх самовбивства неодмінно потрапити до пекла. Андрій розумів, що непослідовний: як там щодо пекла невідомо, але що після накладання рук на Господній шлях не потрапить, а змушений буде блукати Вирієм, — знав точно. І все-таки...

А втім, він лукавив сам із собою. І шепотів власному зображенню у люстерці: так, старий, Орлика ти втратив, Степана теж, але ж у тебе залишився Миколка. То, будь ласкавий, довези хлопця додому цілим і неушкодженим. Інакше ламаного мідяка ти не вартий, Світайлові соромно було б, якби дізнався про твої пригоди, точніше, про те, як легко збити тебе на манівці.

І козак знову метався по галявині зацькованим звіром чи раптом сідав перед скринькою і надовго завмирав, наче поглядом своїм намагався просвердлити дірку в коштовному боці і побачити, задля чого... "Задля чого, Господи?!!"

Миколка тихо сидів осторонь і намагався зайвий раз не нагадувати про себе, але і не втрачати Андрія з поля зору. Певно, щось таке відчував і боявся за "дядьку", аби той чогось собі не заподіяв.

Тільки наступного вечора Ярчук трохи вибив дурощі з власної голови і вирішив, що час іти далі. Мовляв, чим раніше дістанемося місця, тим швидше повернемося.

— А погляньмо у люстерко, — несподівано запропонував Миколка. — Раптом там вказівки змінилися?

У це Андрієві не вірилося, хоча — чому б не поглянути.

Витяг із кишені, дихнув на нього і прочитав...

Наступної миті гримнув постріл і куля розбила люстерко вщент — тільки уламки полетіли навсебіч.

Андрій жбурнув непридатну оправу геть, а сам стрибнув в інший бік. Перекотився, засів за кущами і визирнув поглянути, хто це влучний такий.

Краєм лісу до них скакав самотній вершник. Чи то татарин, чи ні — відразу й не розбереш: у сідлі під ним бакеман, одяг татарський, а постава — наче інакша. І пістоль є, з якого в Андрія стрельнув, — добре хоч, мимо. Он іще один витягає, цілиться.

— Дядьку, тікати треба! — у відчаї гукнув Миколка.

Дійсно треба. Але — ніяк не можна. Бо скринька лежала надто далеко від кущів, за якими засів, ховаючись від кулі, Андрій. Так само як і від Миколки, що схоронився за стовбуром старого клена на узліссі.

Та й настрою не було зараз в Андрія в "кота й мишки" гратися. Навпаки: нарешті випала можливість зійтися з ким-небудь (байдуже, з ким!) у двобої, опустити на чиюсь ворожу довбешку шаблю!.. до того ж, кінь їм знадобиться, нехай навіть і бакеман.

Та й із Кисимом кортіло зустрітися.

Вдруге вершник вистрелив просто так, задля годиться — куля просвистіла високо над Андрієвою головою.

Зупинив коня, сплигнув, вихоплюючи з піхов шаблю.

Андрій вийшов йому назустріч:

— Ти хоч ім’я своє назви, аби знати, по кому свічку ставити доведеться.

— Ти знаєш моє ім’я, — сказав прибулий. І рубонув — блискавично, влучно по-зміїному.

— Гнат. — Андрій, вражений, вдивлявся у байдужу маску на обличчі прибулого і зовсім не звертав уваги на поріз, яким прикрасилася його власна сорочка. — Гнате! Так ти і є — Кисим?!

Той спритно перекинув шаблю з однієї руки в іншу і нарешті зірвав з обличчя маску.

— Я і є. Краще б ти мене, Ярчуче, не визволяв з Господнього шляху. Все одно я став смертю. Не своєю — так іще чиєюсь.

— Навіщо, Гнате?

— Бо прирекли. Пам’ятаєш, я відшукав тебе місяців через п’ять після видужання? Так от, весь той час я був у татар. Захопили мене у полон, коли вже від’їхав від села, де ти мене лікуватися залишив. Краще б не залишав!

Він люто атакував Андрія — той спритно захищався. Вони розходились, якоїсь миті завмирали, потім знову кружляли по галявині, нашорошено виставивши перед собою шаблі і замість ударів перекидаючись гостро відточеними словами. Певно, Гнатові необхідно було виговоритися.

А Андрію — почути цю історію.

Рваними, скупими фразами Гнат почав свою розповідь, і Ярчук, слухаючи, наче бачив наяву все, що відбувалося з тим, кого він колись вважав своїм названим сином.

— Тоді, сім років тому, я був ще молодий і дурний. Хоча...

* * *

"...сім років тому".

Гната впізнали — випадково серед тих, хто його полонив, був татарин, який смертельно ранив його тоді. Він не сумнівався, що відправив невірного до праотців — і був надзвичайно вражений, коли побачив полоненого, але живого. Тому Голого не вбили і не відправили до невільників — його потягли до старого татарина з потворним обличчям, схожим на коров’ячий кізяк, до того ж розтоптаний.

Старий спитав, як вдалося Гнату вижити. Козак, природно, відповів, але зовсім інше; більшої частини сказаного татарин напевне не зрозумів, однак загальний смисл вловив. І наказав привести дітей, захоплених під час останнього набігу.

Відтак повторив запитання. Гнат, закусивши безвусу свою губу, все ж продовжував проклинати "бісових виродків". Тоді старий кивнув одному з татар — і першій дитині відрубали палець.

Гната приголомшило саме це — що татари не вбивали дітей, а тільки відрубували палець, збираючись потім продати дитину, отримати з неї зиск.

Старий запитав знову. І знову Гнат вилаявся, але цього разу (він сам відчував це) — вже не так упевнено.

...Врешті-решт він зламався. На тринадцятій дитині — певно, недаремно (втішав він себе) число це називають у народі чортовою дюжиною. До цього його двічі нудило, але він тримався, а тут, коли вивели ту дівчинку, вона раптом чомусь нагадала йому Галю у дитинстві...

Добре, шепотів він сам собі, добре, я розкажу лише, як мене вилікували. Ніяких таємниць, нічого — просто про те, як залишився живий.

Уже пізніше збагнув — дізнайся Ярчук, як потім поведеться той, кого він, ризикуючи життям, витягав з Господнього шляху, — своїми ж руками, певно, задушив би. І за це знання Гнат зненавидів у душі Андрія — спершу несвідомо, а потім...

Але поки що перед ним лежали дванадцять відрубаних дитячих пальчиків і всміхався старий татарин із обличчям, схожим на розтоптаний коров’ячий кізяк.

— Не запитую, — сказав він Голому, — чи хочеш жити. Хочеш — інакше б не розповів мені нічого. Але знаєш, невірний, ти мені розповів набагато більше, ніж думаєш.

Тут старий замовк і заходився зосереджено зсипати у казан, що вже деякий час кипів у шатрі, якісь трави та коріння, висушених ящірок й іншу гидоту. Потім знаком звелів Гнатові підійти і подивитись.

Гнат нахилився над збуреною водою — і, нажаханий, миттєво відсахнувся: там, у глибині, наче на іконі, проступали постаті його матері і сестри!

— Бачив, — усміхнувся старий, — я знаю твої слабкі місця. Але цього мало, чи не так? Тому я покажу тобі ще дещо.

І старий тицьнув у казан гострою дерев’яною паличкою, схожою на стрілу, — просто в зображення матері.

Ненька захиталася і впала на підлогу; Гнат бачив, як вона заходиться від крику, але нічого не почув.

Незважаючи на татар-охоронців, що стояли неподалік, він кинувся на клятого чаклуна, але той ледь помітним порухом збив Гната з ніг — сам, без чиєїсь допомоги!

— Безглуздо, невірний. Якщо і далі поводитимешся так — сам помреш, але спершу побачиш, як помирають твої рідні. Навіщо, га? Ти ж навіть не вислухав, чого я від тебе хочу. А мені не потрібні ані голови твоїх друзів, ані ваші бунчуки. Е-е, навіщо мені ваші старі бунчуки і ваші порожні голови?

Ні, Гнат не спитав, чого ж він хоче. Але у погляді... так, у погляді, певно, щось таке відобразилося.

І вони обидва знали це.

— Як ти сказав його звали? — перепитав старий. — Ну, того, який почав тебе виводити назад зі шляху? Того, який заприсягся другому, у плащі, що виконає будь-яке його побажання?

Гнат подивився на відрубані дитячі пальці.

— Ярчук, — сказав він.

І здригнувся, коли почув, як тричі прокричав десь за шатрами півень.

* * *

Старий пояснив, що хоче дрібничку: аби Гнат повернувся до своїх і завжди був поряд з Ярчуком, чекаючи, поки до Андрія не прийде дивна людина у плащі і не попросить виконати обіцяне.

Я навіть, казав старий, не беру з тебе жодних обітниць. Бо не будеш ти нікому розповідати, що зламався — у вас це вважається ганьбою (і цілком справедливо). До того, ти ж розумієш, що я отут, в оцьому шатрі, дуже уважно стежитиму за тобою. І можу дістати тебе чи твоїх рідних завжди і всюди. Зараз ти віриш мені — всупереч усьому, бо зараз твій дух вільніший, ніж будь-коли, і сприймає світ таким, яким він є. А в цьому світі, невірний, є місце — мале-есеньке таке, нічим не примітне місце — для старого дурня з його казаном. Згадуй іноді про мене, особливо коди твій розум почне запевняти тебе, що я лише старий... е-е-е... як це там у вас кажуть? — шарлатан, так?

Якщо ж ти мені знадобишся, я дам тобі знати — і намагайся відшукати мене тоді якомога швидше.

І він відпустив Гната на всі чотири сторони — а насправді в одну-єдину, туди, де був Андрій.

Однак Гнат, звичайно ж, поїхав у рідне село: забрати матір із Галею та...

Ні, до хати він дістався без пригод, але тількино увійшов, тільки-но відкрив рота, аби наказати їм збиратися, як мати впала на підлогу і застогнала від болю.

Він сказав, що проїздив неподалік і на хвильку зазирнув — відтак, дочекавшись, поки матері полегшає, повернувся на Січ.

Потім поривався відвезти їх ще кілька разів — чи через підставних осіб, чи сам, але тихцем, щоб ніхто не міг передбачити.

Його посланців ніхто більше не зустрічав. А його самого після чергової спроби "викликав" до себе старий — лівиця несподівано занила так, що Гнат поскакав на південь, ледь не втрачаючи свідомості від болю.

Ти цілуєшся з коброю, сказав йому тоді старий. Даремно. Рано чи пізно кобра кусає. Навіщо, Кисиме?

Гнат не зрозумів і перепитав, що він має на увазі.

Кисим, відповів старий. По-нашому — смерть. Я зватиму тебе так, бо Гнат... ну що воно таке — "Гнат"? Це ім’я ні про що не говорить. Та і немає в тобі вогню, а ось смерті — більше, ніж досить. Тож будеш Кисимом. І на ось іще це.

Гнат здивувався: навіщо йому маска татарина?

Потім зрозумієш, відказав старий. А про матір свою і про сестру не турбуйся — вони під моїм захистом, а це означає, що на село їхнє ніколи не нападуть. Тож не переймайся — і пам’ятай, ти мусиш невідлучно бути поруч із Ярчуком. Хіба що інколи, коли викличу, приїздитимеш до

мене. Я тебе вчитиму. Е-е, не жахайся так. Ці знання тобі знадобляться, аби за Ярчуком слідкувати. А тепер іди.

Та от іще що, гукнув старий, коли Гнат уже виходив із шатра. Не думай накладати на себе руки. Ти ж розумієш — того ж самого дня твої мати і сестра помруть. А може, з ними станеться щось гірше за смерть.

От тепер — іди.

Іди, Кисиме.

* * *

Поступово Гнат змінювався — з веселого, щирого парубка він перетворювався на похмурого, мовчазного наглядача, який жодній живій душі не міг відкрити своєї таємниці. Як сказав старий чаклун, він просто ніколи не насмілився б зізнатися комусь, що не наклав на себе руки там-таки, перед цим старим пекельником, а дозволив обплутати і залякати себе.

Було і ще одне — Ярчук ставився до Гната як заступник, ледь не за рідного сина вважав, і Голий мучився — чи то від вдячності за те, що характерник урятував його, чи то від ненависті, бо цим рятунком Андрій і поклав початок Гнатовим стражданням.

З кожним днем ненависті ставало дедалі більше, вдячність же забувалася.

А старий татарин із обличчям, схожим на розтоптаний коров’ячий кізяк, викликаючи Гната до себе, щоразу поводився з ним привітніше та приязніше. Наче знав, про що говорити з ним не слід: старий ніколи не згадував свою віру, натомість поступово вчив Гната "прийомам", які допомагали б йому слідкувати за Андрієм. На похмурі ж розпитування

Голого відповідав завжди чемно і м’яко — і щоразу виходило так, що він доводив Гнатові безпечність і нешкідливість цих "прийомів".

Вся справа в тому, казав старий, як і для чого їх застосовувати. Вчинки бувають поганими чи добрими, се так, — але вони, Кисиме, зовні можуть скидатися один на одного. Важливо те, до чого вони призводять. От ти слідкуєш за Ярчуком і чекаєш, поки до нього заявиться людина у плащі. І вважаєш, що коїш зле. Але ж цим ти рятуєш сестру і матір від смерті. Хіба це не добрий вчинок, га? Гаразд, скажеш ти, але тоді я чиню погано, змушуючи тебе слідкувати за Ярчуком. Ну, не скажеш, так подумаєш, га? Але ти не знаєш, навіщо я це роблю, Кисиме. Ні, зараз я тобі не розповім. Сполохати пташку щастя легко — варто лише покликати її на ім’я. Потім колись, потім...

За наступні п’ять років Гнат-Кисим цілком призвичаївся до свого нового життя. Серед козаків він, як і раніше, залишався козаком, серед татар — таємничим Кисимом, учнем старого чаклуна.

Виявилося, це не складно — мати дві долі відразу: треба тільки якомога менше замислюватися над тим, ким ти став і навіщо живеш на землі. Цьому сприяли "прийоми" старого татарина. Вони відбирали багато часу, але дарували дорогоцінне забуття.

А потім настав день, коли Гнат уперше підняв мертвого з могили. Ним був Кость, якого Голий терпіти не міг — сам не усвідомлюючи, чому саме. Під час своїх гостювань у матері Гнат намагався зустрічатися із зятем якомога рідше.

У набіги він з татарами, звичайно, не ходив. Принаймні, в різанині та пограбуваннях участі не брав. Але того разу... просто старий звелів їхати з ними. Мовляв, допоможеш, посприяєш уже потім, після всього.

А він, коли дізнався, кого треба підняти, навіть зрадів. Зовсім трошечки.

...Він не думав, що це буде так складно, так страшно. Коли ж Гнат зазирнув ув очі Костя — він зрозумів, що саме через власний переляк ще не раз використає ці "прийоми". Всупереч самому собі. Бо останнім часом він часто діяв усупереч власним бажанням.

Те, що він ненавидить себе, Гнат збагнув набагато пізніше. Коли в’їхав у рідне село, зруйноване татарами, аби спіймати Ярчука.

До тієї миті було ще два роки — він іще мав багато дізнатися і з багатьма зустрітися. Насамперед — із Ягою і Мишею.

Яга відшукала Гната просто і без зусиль — через Костя. Бо душа Гнатового зятя уже належала пані Хазяйці, коли Голий викликав її, а Яга дуже не любила, аби у неї з-під носа забирали здобич. По суті, після того, як Яга знайшла Гната, він перестав бути рабом старого татарина — бо перетворився на раба Яги, а її сила набагато перевищувала силу чаклуна.

Однак, дізнавшись, чому татарин залишив Гната живим, Яга нічого змінювати у долі Голого не схотіла. Лише дала зрозуміти, що, коли буде необхідно, нагадає про себе — і краще Гнатові тоді зробити так, як вона накаже. А поки що...

А поки що він і далі жив двома життями, Кисимовим і Гнатовим, поступово все більше і більше осягаючи природу чаклунського мистецтва. Зрештою навіть збагнув те, чому Яга і старий татарин чекають на появу людини у плащі.

Того дня Гнат вирішив ризикнути — і розпочати власну гру, всупереч задумам пані Хазяйки і свого вчителя.

* * *

— То виходить, — сказав Андрій, — і тобі закортіло досхочу наїстися влади?

Вони досі кружляли галявиною, тримаючи шаблі наготові, — але поки ще тільки розмовляли.

— Мені не потрібна влада, — хитнув головою Гнат. — І гроші мені не потрібні. Я мертвий, Ярчуче. Я — Кисим. З усіх, хто ганявся за тобою, хто вичікував, поки тобі дадуть скриньку, я один не хотів для себе нічого. Я просто сподівався врятувати своїх рідних від смерті і з-під влади старого. Якби ти знав його, як знав його я...

— Та вже докладу зусиль, аби познайомитися, — похмуро процідив Андрій.

— Не вийде. Я зарубав його к бісовій матері — зарубав і втік від татар. Ягу ти знищив, а Миша тільки допомагала їй — бо свій зиск мала; скринька Миші не була потрібна. Тож тепер їм, моїм господарям, нічим погрожувати мені, я знову вільний... Мати з Галею мертві.

— Тоді навіщо ти гнався за мною?

— Не лукав, Ярчуче. Ти ж знаєш, що скринька чарівна, в ній можна виростити все що завгодно. Навіть людину. Навіть уже померлу.

— Навіть того, хто не схотів би оживати з власної волі? Ти хоч знаєш, як мучилася Галя з Костем, коли ти "підняв" його? Чи хочеш, аби твоя мати дізналася, що через зраду її сина, тільки через неї, село ваше татари обходили стороною?!

— Вона не дізнається, — холодно вимовив Гнат. — Нікому буде їй розповісти.

— Ох, синку, — прошепотів Андрій. — Бачив я у своєму житті різне, бачив чортів, відьом, двоєдушців бачив. А ти — бездушець, от ти хто, синку.

Останні слова зачепили Гната найдужче. Цідячи крізь зуби лайку, він кинувся на Андрія — і тепер на галявині розмовляли тільки шаблі, не люди. Голий помітив, що у противника поранене плече, — і навмисне намагався бити так, аби вцілити саме туди, тож дуже скоро Андрій почав потроху відступати. Він втомився, був виснажений двобоєм, а головне — тим, про що дізнався.

Врятувала Ярчука випадковість. Розуміючи, що довго не протримається, він кинувся в атаку — і Гнат, змушений позадкувати, перечепився через скриньку, яка лежала на краю галявини. Підвестися Голий уже не встиг.

Андрій витер шаблю і з відразою наступив на маску Кисима, втоптуючи її у землю, наче отруйного жука.

А потім опустився на коліна і ліг поряд із Гнатом, кладучи одну руку йому на лоба, а іншу на груди.

...Тут, як і раніше, падав сніг, чорний сніг. І небо світилося фіалковим, і зорі на ньому проступали хворобливим висипом.

Вони стояли на Господньому шляху — той, кому йти, і той, кому залишатися.

— Навіщо? — одними губами спитав Гнат. — Я ж...

— Аби дійшов, — похмуро відповів Андрій. — А то ще знову в якусь халепу втрапиш!

— Але ж там ти мене зарубав...

— То там, — одрізав Андрій. — А то тут. Нічому тебе твій татарин не навчив, їй-богу!

Вони обидва подивилися на Гнатів живіт, звідки вибиралася — важко, докладаючи зусиль — його Кістлява. Якоїсь миті здалося, що вона зараз розсиплеться на тисячі кісток — і тоді перетвориться Гнат на якого-нибудь нечистя-уряка і жахатиме ночами добрих людей.

— Не можу! — простогнав Голий. — Воно... воно не хоче вилазити... надто зрослося... я ж Кисим, от воно й...

— Ти не Кисим, — похитав головою Ярчук. — Ти — дурень, яких ще світ не бачив. Стій, синку, і не ворушися.

Вхопившись за тонкі пальці скелета (і цього разу — без жодних ускладнень, бо тільки до власної Кістлявої у Наві не можна доторкнутися), Андрій обережно, легенько потягнув їх до себе. І Кістлява піддалася!

А відділившись, знялася у фіалкове небо.

— Ось так, синку, — сказав Ярчук. — Тепер добре.

— Дякую, батьку, — тихо мовив Гнат безтілесними вустами. І, вклонившись Андрію до землі, попрямував Господнім шляхом за небокрай.

* * *

— Ох! — Очі в Миколки були перелякані. — ...я вже думав — все, кінець!

Андрій згадав слова, що проступили на люстерці за мить до того, як його розтрощив пострілом Гнат.

— Ще не кінець, — усміхнувся він до хлопця. — Але уже незабаром.

Миколка спершу перелякався, коли дядько Андрій приліг поряд із убитим душогубом. Але потім побачив, що він дихає, і трохи заспокоївся. Сів поруч і почав чекати, пильнуючи, аби хтось чужий і небезпечний не підкрався.

От — дочекався, Андрій таки прийшов до тями.

— Гляньте, дядьку, смішно як. Ми від дощу втікали — аж ось він, дощ.

Дійсно, небо спухало грозовими хмарами.

— Усе правильно, синку, — сказав Андрій, дивлячись в нікуди. — Все правильно. З чого почалося, тим і скінчиться. Без коня, щоправда, ми з тобою залишилися, втік кінь, але невелика біда. І так доберемося.

Коли дощ пролився і вщух, коли на небі проступили зірки, а чорна веселка здійнялася над виднокраєм, Ярчук із хлопчиком, як і наказало за мить до пострілу люстерко, вирушили у Вирій, а з того місця, куди потрапили, — знову в Яв.

Настав час заривати скриньку.

* * *

Тут були гори, і дикий ліс, і співи нічних пташок. А так — усе як всюди. І не скажеш, що потрапили до зовсім іншої країни. І люди тут

жили, як всюди, — приязні і не дуже. Принаймні, дізнавшись, що у подорожніх за душею ні копійки, нагодували задарма.

— У мене червінець був, — засоромлено пояснював Миколка, червоніючи. — Але я... загубив його... під Вовкоградом.

— Нічого, — прошепотів йому Андрій. — Бачиш, і так обійшлося.

— Ви у разі чого, повертайтеся, — змовницьки підморгувала повногруда вдовиця. А вислухавши чемну відмову, спитала: — Ви куди, у бік Дори? То там спитайте Стефана, то брат мій. Скажете, від Яринки з Ямни. Нагодує, напоїть, він у мене такий. А взагалі залишалися б у мене на ніч, куди вам поспішати?..

Ледь відкараскались.

— А де копатимемо? — вмить посерйознішав Миколка.

— Де люстерце звеліло, там і будемо. Між Дорою і Ямною. Ух, важка яка! Помагай, синку, а то я один не дотягну. — Після двобою з Гнатом Андрію нелегко було нести скриньку, тепер її волік Миколка.

— А чим ритимемо? — не вгавав хлопець.

— Іще не знаю. Однак, здається, місце саме знайдеться. І лопата — якщо знадобиться саме вона.

Лопата не знадобилася. Дуже швидко вони знайшли ідеальне для їхньої мети місце: пагорб, а на ньому — вивернутий із корінням явір, причому нещодавно (зранку в горах пройшла гроза).

— Бачиш, нічого не доведеться рити.

— А закопувати?

— Ну, це легше — посадимо дерево та й притопчемо, всіх справ.

Вони трохи попрацювали, нарешті Миколка стомився і заснув, тож Андрій заходився влаштовувати скриньку сам-один. Яму, що залишилася від коріння, вони розширили, — і тепер Андрій вирушив на пошуки потрібного каменя. Той знайшовся неподалік — і козак притягнув його до ями, відтак узявся за закляття скарбу. Скінчивши ритуал, він востаннє присів перед скринькою, яка пережила разом із ним усі негаразди мандрівки. Торкнувся пальцями подряпаних боків, потьмянілих коштовностей — і раптом зрозумів, що не відчуває до неї ні злості, ні роздратування. Як можна злитися на річ, нехай і не зовсім звичайну?

Обхопивши двома руками, Андрій опустив скриньку в яму і закидав землею, потім поклав зверху камінь, знову засипав — і вже тільки потім дістав мотузку і взявся за явір. Навряд чи дерево прижилося б після таких пошкоджень, але Андрій не даремно звався характерником — він уже постарався на славу, тож майже не сумнівався: і приживеться, і виросте великим та величним — не один ще рік зеленітиме тут.

Шкода тільки, якщо власник скриньки вирішить її відкопати...

Раптом Андрія охопило те саме відчуття, яке не так давно підстерегло його біля межигірського колодязя. Він наче звільнився від усіх пут, видимих і невидимих, які тільки існували на світі! Все навкруг засяяло яскравими фарбами, заблищало життям, яке струменіло в кожній травинці і в кожному листочку, в музикуванні цвіркунів і подиху дерев...

Він і сам не помітив, як ноги пішли витинати своєї — але цього разу то не був танець-виклик життю, ні. Радше — танець-молитва, танець-подяка...

Натанцювавшись досхочу, Андрій зітхнув і примостився трохи віддалік від дерева, розпалив люльку — і ось так сидів, дивився на зорі і без поспіху перебирав свої думки.

Чекав.

Ніч сьогодні була особливою — і вона, ця ніч, іще не скінчилася.

* * *

— Гарно станцював, — сказав гість, сідаючи поряд. — І взагалі... гарно.

— "Гарно"! — буркнув Андрій, не дивлячись на нього. — І навіщо тільки тобі все це знадобилося...

— Чув про рахманів? — замість відповіді поцікавився гість. — Це в народі нас так звуть, і не те, аби зовсім неправильно, — але краще звали б охоронителями. Світайло був одним із нас. Тебе думав після себе залишити, та не встиг.

— І що ж ви, рахмани, охороняєте? Кільця та каблучки могутності, пірначі усілякі чаклунські — невже вони у тебе в скриньці лежали?

— У скриньці не в мене, Андрію, — у тебе. А охороняємо ми землю, край, в якому ти живеш.

— Щось не бачив я тебе на Січі.

— А ми по-іншому охороняємо, по-своєму. Для нас багато важить те, що зазвичай люди мало поціновують: слова, вчинки, думки. Мудрість, дарована цій землі і тим, хто живе на ній. Ми були завжди — і, дасть Бог, будемо завжди. Аби берегти найуразливіше і найважливіше — те,

що не помацаєш руками, але до чого завжди можна доторкнутися душею.

— Знаєш... я бачив сон — там, на кургані... Всіляка гидота наснилася про те, що з нами станеться. Невже, правда?!

— Так було завжди, — сказав гість, і крила, перебиті крила його плаща сумно ворухнулися. — Завжди люди йшли війною один на одного — і страждали від цього обидві сторони, а точніше — всі.

— Невже так буде завжди?

— Ніхто не може сказати напевне. Але можна докласти зусиль, аби розірвати це коло. У скриньку, яку ти закопав, я поклав... дещо. Ти знаєш, як народжується перлина? Між стулками мушлі потрапляє піщинка, лише одна-єдина піщинка. Але з часом вона перетворюється на коштовну перлину. Коли я давав тобі скриньку, я знав, що попереду на тебе чекають випробування — і тіла, і духу. І я не мав сумніву, майже не мав, що ти з честю здолаєш їх. Після кожного з них скринька важчала, бо в ній визрівала така от перлина, що живилася твоїми вчинками.

— Навіщо ж її заривати?

— Так треба. Чи чув ти грецьку легенду про Всіма Обдаровану і про її посудину, з якої посипалися на землю різні біди? А все тому, що відкрили ту посудину невчасно і не той, кому слід було.

— Для чого ж ці складнощі? — щиро здивувався Андрій. — Хіба не простіше і надійніше було б вогнем і мечем піти на тих, хто пригноблює нас?

— Ти був у Вовкограді. І був на Господньому шляху. Хіба є різниця між людьми — суттєва різниця? Пам’ятаєш, чому була зруйнована Вавилонська вежа?

— Через змішання мов?

— Правильно. А змішання те виникло через пихатість людську. Бо завжди між людьми існували розбіжності зовнішні, одному подобалося одне, а іншому — інше, один говорив одною говіркою, інший — іншою, але спершу всі тільки раділи та дивувалися тим розбіжностям. Тому і спромоглися домовитися між собою, коли зайшла мова про те, аби збудувати Вежу — не для того, щоб досягти до небес, а щоб уславити Господа. І почали вони зводити її — та мало-помалу кожен майстер настільки загордував власною працею, що взялися вони вигадувати нові письмена, аби якнайхимерніше надписати цеглини, які виходили з їхніх рук. І стало важливішим те, хто скільки цеглин виліпив, а не для чого вони. І тоді — не з волі Господа, а через власні дріб’язковість і марнославство — пересварилися майстри між собою. Відтоді почалися війни на землі і сварки людські. І щоразу в хід ідуть вогонь і меч, меч і вогонь...

— ...Але ж я мав його за сина! — після тривалої паузи з болем у серці прошепотів Андрій. — І як після цього?..

— Не знаю, — щиро зізнався гість. — Відповідь на це питання ти зможеш знайти лише в своєму серці.

Розвиднювалося. Десь здалеку долинув церковний передзвін — і голос його, лункий, пронизливий, здавалося, заповнив світ від краю до краю.

— Мені час іти, — сказав гість, підводячись.

— Ми зустрінемось іще коли-небудь? — спитав Андрій, так і не глянувши на нього.

— Неодмінно. Але навряд чи ти впізнаєш мене.

— А скарб? Що зі скарбом? Коли його викопають?! Невже тоді зійде на землю нашу благодать?

— Благодать, звичайно, не зійде, — засміявся гість. — Але навіть якщо він лишатиметься закопаний, то приноситиме людям добро. А чи відкопають? Рано чи пізно, звичайно, відкопають. А до того часу ходитимуть між людьми легенди про нього — хоча про те, як воно тут у нас насправді було... — І він усміхнувся знову. (Хто-хто, а гість знав: хоча Андрій не порушив своєї обітниці, однак у скриньку дехто зазирав. І знав, чому і де загубив свого червінця Миколка...) — Що ж, прощавай, Андрію.

— Щасливої дороги, — побажав йому Ярчук — і довго-довго дивився гостеві услід, навіть коли той, піднявшись схилом, уже щез за хмарами.

А голос дзвона і далі лунав між небом і землею, і якоїсь миті Андрій перестав розуміти, що ж це калатає — дзвін чи його власне серце; і чи є різниця між тим та іншим — Бог відає...

Легенда

Хоча, звичайно, як воно там насправді було — один Бог відає...

Ну, дід мій про ту легенду забув — згадав лише, коли зовсім сутужно з грошима стало. Отоді й почав копати. Тільки там одна прикмета була: місце те знайти можна було лише раз на рік, коли, рівно опівночі промінь місячний падав через щілину у стовбурі — і там, куди він вказував, треба було копати.

І щойно почав він рити, побачив людину в плащі з каптуром. Підійшов незнайомець до нього, похитав головою — та й пішов собі.

Нічого тоді дід не викопав. Гроші взяв у борг, якось перебідував, але думка вирити скарб не полишала його. Наступного року знову зібрався

він копати — і знову побачив того незнайомця, який, помовчавши, пішов геть.

І знову дід нічого не викопав.

Лише на третій рік підійшов невідомий до діда. Поклав долоню йому на груди, де серце, сказав: "Не там шукаєш". І пішов.

Відтоді перестав дід ходити на курган. Жив довго, помер, кажуть, щасливим. А скарб, певно, і досі...

Післямова для уважного читача

Існує така категорія читачів — уважні, і я до таких ставлюся з особливою повагою. Вони, певно, вже збагнули, що події повісті відбуваються в Україні в епоху умовного середньовіччя, в період між заснуванням Запорізької Січі і початком воєн Богдана Хмельницького. І ще читачі зрозуміли, що автор не є татаро-, поляко— чи юдофобом — а просто зобразив реальні взаємини між представниками наших народів у згаданий період. Стосовно ж слова "жид", то у середньовічній Україні воно не вважалося образливим (на відміну від слова "еврей")...

Вони ж, читачі, напевне "вирахували", що письменник, працюючи над повістю, послуговувався так званою "спеціальною літературою" — насамперед записками Гійома де Боплана про Україну і нарисами Яворницького про запорізьких козаків, а також книжками зі слов’янської демонології і фольклористики, зокрема, працями Зєлєніна, Максимова, Потебні та ін.

Саме за уважність і розуміння я і хочу подякувати тим, хто дочитав книгу до цих рядків: спасибі!

Київ, травень-липень 2001 р.